

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

В. МАЛИК

КНЯЗЬ ІГОР

CF FOLIO

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Володимир Малик

Князь Ігор

«ОМІКО»

1985

Малик В. К.

Князь Ігор / В. К. Малик — «ОМІКО», 1985 — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

Володимир Малик (справжнє прізвище — Сиченко, 1921—1998) — відомий український письменник, що зажив слави як автор історико-пригодницьких романів (тетралогія «Таємний посол», «Князь Кий», «Черлені щити» та ін.). Його твори ставлять поруч з творами Александра Дюма та Генріка Сенкевича. Роман «Князь Ігор» присвячений історичному походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців 1185 року. Герої роману потрапляють у самий вир трагічних подій, де на них чекають і тяготи походу, і криваві сутички з ворогом, полон і втеча з нього. Випробування долі ще більш зміцнили в усіх — від князів до простих людей — прагнення жити вільно на своїх землях і відстоювати цю свободу.

© Малик В. К., 1985

© ОМІКО, 1985

Содержание

Князь Игорь	5
Розділ перший	5
Розділ другий	16
Розділ третій	31
Розділ четвертий	38
Розділ п'ятий	53
Розділ шостий	69
Конец ознакомительного фрагмента.	76

Володимир Малик

Князь Ігор Слово о полку Ігоревім

Князь Ігор

Русичи великая поля чръленья щиты прегордиша!

Розділ перший

1

Місяць лютий літа 1184-го видався на Посуллі, як і по всій Руській¹ та Половецькій² землях, сніжним і суворим. Ріки й озера закувало міцним крижаним панцирем, степи лежали під товстим покривом сліпучо-білого снігу мертві, безмовні, а соснові бори та березові гаї, здавалося, дрімали в холодному тихому сні, осяяні блискучим сонцем.

Лише звірі та птахи іноді порушували цю застиглу морозяну тишу. То раптом десь на видноколі застугонить мерзла земля під копитами тарпанів, що, збиваючи снігові вихори, мчать хтозна-куди, то з глибокого байраку долине вовче виття, то з голубого неба шугоне зі свистом униз, на здобич, сокіл-гострозорець.

Ось такої сонячної морозної днини по засніженій рівнині, що розкинулася між річками Хоролом та Сулою, поволі їхали на захід, з Половецької землі в Руську, два вершники – старий і молодий. Обидва в латаних, ношених-переношених, але теплих – вовною назовні і вовною всередину – половецьких кожухах, що сягали колін, у волохатих баранячих шапках та стоптаних постолах з кожушини, підшитих цупкою повстю. Їхні коні були худі, стомлені і через силу брьохалися в глибокому снігу, ледве волочачи ноги.

Один з верхівців, старший, бородатий, зігнувся, важко дихав, безупинно хапався за груди і натужно заходився хрипким кашлем. Молодший їхав поруч і підтримував свого супутника, щоб не впав з коня, а коли той задихався і заковчував очі під лоба, розпачливо шепотів:

– Чекай, отче, не вмирай!.. Скоро-скоро Сула... А на тім боці – рідна земля... Україна... Там свої люди не дадуть загинути... Доберемося додому... На Сейм...

Коли старшому ставало легше, він збивав з борода паморозь, з натугою і гіркотою в голосі відповідав:

– Додому?... Не доберуся я вже додому... Відчуваю, як тануть мої сили... Як пече в грудях і ноги холонуть... Клята Половеччина всі соки висмоктала... Три роки неволі, поневірянь, голоду та побоїв далися взнаки!.. Був, як дуб, а став, як висохла билина... Туга серце сточила, мов іржа залізо, – за спаленою хатиною, за порубаними дітками найменшими, за нашою матір'ю, що десь у бусурменському полоні невтішно сльози лле, якщо жива, за Настею, твоєю сестрицею, яка стала, кажуть, наложницею у поганина-половчина... Один ти в мене залишився, Жданку, бо Іван хтозна, чи живий... Одна моя надія – ти... Сподіваюся, що доберешся на рідну землю і пустиш у неї коріння... Щоб рід наш не перевівся!

Ждан злякано глянув на батька, бо в голосі того звучала явна приреченість, і сказав підбадьорливо:

¹ Руською землею в ті часи називалися землі на захід від лінії Одеса—Харків, а ще раніше – лише Київська земля.

² Половці кочували на схід від цієї лінії.

– Разом доберемося, отче!.. Разом!.. Ось незабаром Лубен чи Ромен... Або натрапимо на якийсь інший городок на Сулі... Там обігріємося, підгодуємося – і далі в путь, додому!

Батько не відповів, тільки сумно похитав головою і знову схопився за груди, забухикав, а Ждан міцніше стиснув його за лікоть і вйокнув на присталих коней.

Зимовий день короткий. Сонце швидко опускається за далекий червонястий небосхил. А Сули все не видно й не видно. Невже ще одну відчайдушно жорстоку студену ніч доведеться провести у сніговому заметі? Чи ж витримає батько?

Юнак піднімається на стременах, почервонілими очима вдивляється в біло-синю долину. Обличчя його загострилося, заросло русавою м'якою борідкою, засмагло й потріскалося на холодному сонці, на пекучих морозяних вітрах.

Він напружує зір, сподіваючись на високому правому березі Сули побачити фортецю чи якесь інше людське житло, але сліпуче сонце, що б'є прямо в обличчя, та іскристий сніг нагоняють на очі сльозу, і все попереду мерехтить, грає веселковими барвами. Небо зливається з землею.

У серце юнака закрадається тривога. Невже збилися з путі? Від Хоролу до Сули верст тридцять. Пора б уже показатися українному порубіжжю! А його все нема, й нема, й нема... Є від чого впасти у відчай!

Десятий день тікають вони з далекої Половецької землі.

Перед внутрішнім зором Ждана пропливають події останніх трьох років.

Несподівано на Посем'я напала орда хана Кзи – сплюндрувала багато сіл, малих і старих винищила, а дорослих потягла в неволю.

Ім з батьком пощастило: вони опинилися разом у кочів'ї половця³ Секен-бея, а матір і сестру запроторили кудись далі. Життя було підневільне, собаче. У кого дома залишилися якісь статки, тих родичі викупили. У них же не було ні статків, ні родичів, і їх ніхто не викупив. Вони стали довічними рабами – пасли табуни коней, череди овець, стада верблюдів та худобини, обробляли байські бахчі. Заготовляли для зимівників дрова, шили одяг та взуття, лагодили вежі, тобто половецькі вози з халабудами-юртами, вимочували шкури та виконували десятки інших робіт. І весь час, де б не були і що б не робили, думали про втечу.

Звичайно, найкраще було тікати влітку, коли тепло і коли кожен кушик заховає тебе чи пустить переночувати. Однак влітку з полонеників не спускала ока варта, а в пустельному степу, що розділяє Половецьку і Руську землі, постійно рискала кінна сторожа, яка стерегла половецьке пограниччя від нападу руських князів і виловлювала втікачів. Не один такий нещасливець потрапляв їй до рук, і тоді йому виколували або випікали око, відрізували вухо чи розпеченим залізом ставили на щоці тамгу⁴.

Тому вони вирішили влітку не тікати. Краще – взимку. Коли завіє завірюха і степ занесе снігом, коли вдарять морози, половці послаблюють пильність, а іноді й зовсім не стережуть невільників. Бо ж хто наважиться тікати у голу засніжену пустелю? Ступиш кілька кроків – і слід миттю викаже тебе. А в путі на сміливця чекають і люті морози, і голод, і вовчі зграї. Та й половецькі роз'їзди легко можуть помітити... Тому майже не було випадків, щоб хто-небудь утік взимку.

До втечі готувалися довго і ретельно: заощадили харчів, прилагодили одяг та взуття, роздобули дві теплі кошми⁵ для спання в снігу, насушили труту, щоб викресати вогню, вибрали в табуні, який доглядали, найвитриваліших коней – і однієї ночі, коли захурделила буремна хуртовина, рушили в дорогу. Сніг відразу замів їхні сліди і, ніким не помічені, вони промчали

³ Половцями наші предки називали кипчаків, тюркомовні племена, що кочували в полі (степу) між Волгою та Дунаєм. Пізніше мешканців степу стали називати степовиками, степняками.

⁴ Тамга – тавро, клеймо, родовий знак.

⁵ Кошма – повсть, товста ковдра з повсті.

понад берегом ріки, а під ранок по льоду перемахнули на той бік. Там, у лузі, попасли коней, що, як і їхні дикі родичі-тарпани, були призвичаєні всю зиму добувати собі корм з-під снігу, розгрібаючи його копитами, трохи самі задрімали в заметі, закутавшись по половецькому звичаю в кошму, а потім знову рушили в путь.

Хуртовина не вщухала п'ять діб – занесла всі сліди, всі степові стежки-доріжки. Їхати стало важко. Коні стомилися, почали худнути. Зате не зустрівся жоден половець, і в серцях втікачів почала зростати надія на порятунок.

Коли б тільки не батькова хвороба!

Позаду залишилися трирічні поневіряння і труднощі останніх днів, а попереду ось-ось покажуться окраїнні землі Русі... Там свої люди, там порятунок!

Ждан раптом відчув, як батько схитнувся і поволі почав хилитися коневі на шию.

– Отче, тримайся! – гукнув стривожено. – Вже зовсім близько! Ген-ген ліс і широка долина! А за нею височіють горби... То, напевно, Сула... Ще трохи – і ми знайдемо людське житло! Тримайся!

Батько з натугою підвів голову. На юнака глянули почервонілі, каламутні очі. Зчорнілі, вкриті смагою губи пожадливо хапали морозяне повітря, а посинілі від холоду руки судорожно шарили біля серця.

Жданові стало лячно: невже помре?

Він у відчаї поглянув уперед і тут несподівано для себе справді побачив і приметений снігом ліс, і річкову долину, і високої тогочинний ліс, що мрів у надвечірній імлі.

– Отче, Сула! – вигукнув голосно і вдарив коней.

Незабаром вони вїхали в ліс і широкою галявиною почали спускатися до берега. Довкола стояли під сніговими шапками темні дерева і лапаті кущі. З-під них швидко виповзали густі сутінки. Наставав вечір.

Ждан з сумом подумав: «Не встигнемо на той бік. Та чи є там поблизу сільце яке-небудь чи городок? Знову доведеться – в котрий раз – ночувати в сніговому ліжку...»

За себе він не боявся. Хоча й холодно – переспить. А батько? Йому потрібна тепла хата, гаряча їжа...

Похиливши голови, стомлено тюпали коні, скрекотала, перепорхуючи з гілки на гілку, сорока, а Ждан гарячково думав, як бути, що робити, і нічого не міг придумати. Одне твердо вирішив – не переправлятися ввечері через широку річкову заплаву, де можна провалитися в незамерзлий прогній, а діждатися ранку. Отже, треба шукати затишне місце, розкласти багаття і відігріти батька.

Раптом його погляд упав на велику кучугуру снігу, поверх якої стримів дуплистий осиковий окоренок. Невже мисливський зимівник? Він потягнув повід «соб» і незабаром спинився на узліссі, перед напівзаметеною лісовою хатиною-землянкою. Все ще не вірячи такій несподіваній удачі, він притьмом сплигнув з коня, розгріб руками сніг біля дверцят і відчинив їх. В зимівнику давно ніхто не жив. Пахло сирістю. Дерев'яні стіни і стеля взялися памороззю, посеред землянки, якраз під димарем, чорніло викладене з дикого каменю вогнище, на якому стояв закіптюжений горщик, а попід стінами виднілися широкі лави з грубо обтесаних плах.

Ждан вискочив надвір.

– Отче, злязь! Я знайшов зимівник! Зараз розпалимо вогонь, нагріємось, щось зваримо! – голос його дзвенів радістю.

Та батько вже не міг сам злізти з коня. Ждан взяв його на руки, вніс у землянку, простелив кошму на лаві, поклав на неї хворого.

– Полеж тут! Я принесу дров!

Повернувшись він з оберемком сухих соснових гілляк і смолистих сучків, поламав їх на дрібні цурупалки, щоб швидше загорілися, ножем настругав стружок та наколов лучини, а потім, діставши з-за пазухи кремінь, кресало і трут, викресав вогню. Незабаром посеред зем-

лянки весело загоготіло полум'я. Дим, що спочатку наповнив майже все приміщення, скоро знайшов собі вихід через димар, і дихати стало легше.

Ждан ожив, повеселів. Він повірив у те, що відігріє батька, вилікує, поставить на ноги, і вони завтра вирушать далі в путь. На радощах присунув до вогню горщик з снігом, вніс торбинку, де ще було трохи пшона, перемішаного з шматочками замороженого м'яса, і почав варити куліш. Коней стриножив і пустив на луг пастися, а також заготовив на цілу ніч дров.

За якусь годину в невеликій землянці стало тепло. Зварилася нехитра страва, і Ждан, потримавши горщик в снігу, щоб остудити гаряче запашне вариво, подав його батькові.

– Їж!

Старий посьорбав трохи і відклав ложку. Дихати йому було важко, боліло в грудях, його знову почала тіпати пропасниця.

Тоді Ждан приклався до кулешу і виїв півгорщика. Тепла сита їжа розморила хлопця, і він, похилившись на лаву, незчужся, як заснув. Розбуркав його батьків голос:

– Христе Ісусе, Мати Божа, Царице Небесна, порятуйте мене або прийміть мою душу, аби-сь не мучився! – бубонів старий. – І ти, Дажбоже, і ти, Роде, і ти, Велесе, теж порятуйте мене, виженіть з мене злого духа, що вселився в моє тіло, дайте сили, щоб добратися додому і востаннє поглянути на рідні місця!..

Жданові стало лячно, він не поворухнувся, щоб не перервати батькової молитви, його задушевної розмови з богами – нинішніми, ромейськими, і старими, прабатьківськими. Бо хто відає, які боги справжні, сильніші – сьогочасні чи давні?! Правда, всі вже на Русі ходять до церкви і вірують у триєдиного Бога – Бога Отця, Бога Сина і Бога – Духа Святого. Однак і давнім, прабатьківським, богам багато хто молиться тихцем, щоб ніхто не почув і не побачив, бо за це можна всього майна, а то й голови позбутися, якщо дізнається хто-небудь з людей можновладних – піп, єпископ, посадник, огнищанин⁶, боярин чи сам князь. Двовір'я вони не терплять, особливо попи, і розправляються з двовірцями нещадно. Та старі боги живучі: бог сонця – Хорс, або Дажбог, покровитель русів – Велес, бог весни – Ярило, бог вітру – Стрибог, бог грому – Перун... Попи повикидали в річки або поспалювали на вогнищах дерев'яні бовгани цих богів, а в пам'яті людській самих богів знищити не змогли. Хоч минуло вже двісті літ, як грізний князь Володимир відрікся від старих богів і привіз від ромей нових, як кажуть, справжніх, люди від старих богів не відцуралися і на свята дають їм потребу⁷ – ставлять на покуть у горщику та в мисці кутю з узваром, виносять на кладовища душам померлих різні напої та наїдки, у місяці червні на честь Купала молодь розкладає в лісах, біля річок, великі багаття, веселиться, співає, стрибає через той священний вогонь, щоб очиститися від усілякої скверни, тобто нечистих духів, а дівчата плетуть вінки і пускають у воду, щоб дізнатися про свого судженого... І вже всі без винятку – старі, малі, князі й смерди – вірять у нечисті сили: у чортів, відьом, відьмаків, у русалок та мавок, водяників, лісовиків, у домовиків та потерчат, що живуть, невидимі, десь поряд і можуть вчинити людині добро або зло, найчастіше – зло. Їх задобрюють, їм виносять потай потребу, а коли це не допомагає, прикликають на поміч попа – і той хрестом проганяє нечисту силу або освячує осквернену нею оселю чи місцевість...

Ждан теж вірив і в нових, і в старих богів, вірив у нечисті сили і не здивувався, коли почув, як батько молиться всім тим богам, благаючи їх вигнати з болящого тіла злих духів, що поселилися в ньому.

Тим часом старий на якийсь час затих, а потім тихо покликав:

– Жданку, Жданку!

– Чого тобі?

⁶ Огнищанин – управитель князівських маєтків.

⁷ Треба – жертвоприношення.

– Якщо помру, не залишай мого тіла звірам та хижим птахам на розтерзання... Спали мене тоді... По предковичньому звичаю племені нашого!..

– Не помреш, батьку... Я сидітиму біля тебе, поки видужаєш...

Батько на це не відповів нічого, – повернувся на другий бік, обличчям до стіни, і затих.

Ждан довго прислухався до його важкого нерівного дихання, а потім заснув.

Коли прокинувся, то йому здалося, що він спав зовсім недовго. Однак вогонь встиг погаснути, жар зачах, і в землянці віяло холодом. Крізь шпаринку в дверях пробивався вузький жмутик сонячного проміння.

Ждан швидко відкинув теплу кошму, відхилив дверцята і виглянув надвір. Над лісом підбивається зимове сонце. Оце так поспали!

– Вже ранок, отче... Як тобі?

Батько мовчав.

– Ти спиш?

Батько і цього разу не відповів. Ждан кинувся до нього, торкнувся руки, що лежала поверх кошми. Рука була холодна, мов лід.

– Отче! – зойкнув у розпачі юнак. – Отче!

Батько лежав на лаві неприродно витягнутий, мовчазний і застиглими очима дивився в закіптюжену стелю землянки.

Ждан опустився біля нього на коліна і беззвучно заплакав. Тепер він залишився один у цьому чужому, холодному світі і, хоча вже мав дев'ятнадцять літ, почував себе скривдженим, знедоленим сиротою.

Стояв над батьком довго, аж поки не відчув, що змерз. Тоді підвівся і вийшов надвір. Потрібно було виконати батькове прохання – спалити його на вогнищі.

Спочатку по слідах у снігу розшукав коней, привів до зимівника, потім настигав з лісу на галявину чималу купу сушняку і поклав на неї батька. Робив це, як уві сні, все ще не вірячи в те, що сталося. Стомившись, присів під дерево на пеньок – трохи відпочив, поринувши у свої важкі думи, потім підвівся, викресав вогню.

Жовтогаряче полум'я несміливо лизнуло смолисті тріски, згодом затріщало, завирувало і шугнуло високо вгору, поглинаючи і коструbate суччя, і товсті смолисті гілляки, і задерев'яніле тіло покійника. Від багаття війнуло нестерпним жаром. Ждан відступив назад і знову сів на пеньок. Мов закам'янів від горя. І здавалося йому, що то не батькове тіло, а його душа палала на тому пекельному вогні. Нічого не чув, не бачив, крім тріску палаючих головешок та шипіння снігу, що танув довкола.

Так сидів довго, то дивлячись, як обвуглюється труп батька, то завмираючи від туги. Гарячі сльози туманили його зір. Бідний отець! Як він мріяв ще раз побачити батьківщину, думкою не раз і не двічі летів до неї через безмежні степи, повноводні ріки, через ліси і байраки! Як хотілося йому побачити рідну оселю або хоча б згарища її! Сподівався, що, може, хто-небудь з найменших діток урятувався і пережив лихоліття у добрих людей... Та ба! Боги розсудили інакше і покликали його до себе.

Злякала і вивела його з задуми стріла, що гостро цьвохнула над головою і встромила в малинову купу жару. Він отетеріло оглянувся і побачив позад себе чималий загін половців, що поволі наближався. Тікати було нікуди та й ніяк. Запізно.

2

Це був лише передовий загін. Невдовзі галявину вщерть запрудили половці. Попереду на баских конях сиділи два вершники, що, судячи по одягу та прикрасах на кінській збруї, були беями або ханами.

Ждана підвели до них.

Вершники пильно вдивлялися в полоненого. Старший не відзначався ні зростом, ні силою, ні владністю погляду. Сидів він у сідлі, як лантух, стомлено, обважніло. Брезкле обличчя – безживне, жовте, в очах – ніяких почуттів. Другий же, молодший, відразу привертав до себе увагу. Одягнутий у добротний кожух з вовчого хутра і лисячу шапку з малиновим верхом, він чимось скидався на дужого пса-вовкодава. Могутня статура, велика голова, пронизливий погляд бистрих чорних очей, міцна рука, що держала повід, крупний дзьобатий ніс посеред обпаленого морозом, злегка вилицюватого обличчя – все дихало в ньому незвичайною силою і рішучістю.

Він якийсь час мовчки розглядав юнака, а потім з легкою насмішкою в простудженому голосі сказав:

– Я Кончак! Ойє!.. Це хан Туглій – славетний джигіт!.. Чував про таких? А ти хто, жовтовуха свиня? Урус?

Ждан і так був приголомшений тим, що сталося щойно з ним, а тепер, почувши, що перед ним сам Кончак, втягнув голову в плечі, мовби ждав удару. Хто ж не чув про хана Кончака? Вся Русь знає його! Матері лякають ним дітей. Дорослі, зачувши це ім'я, хрестяться. Та й не дивно: не раз і не двічі протягом останніх десяти—дванадцяти років приходив він з мечем на Переяславську та Київську землі і проявляв там нечувану жорстокість – села і міста палив, старих і немічних вирізував, дужих у полон тягнув, а малолітніх дітей наказував брати за ноги і бити об дерева, об стіни будівель або просто об землю, аби їхні голівки репалися, мов гарбузи. За час своїх спустошливих нападів Кончак зніс майже все Посулля. Залишалися тільки укріплені городи Посульської оборонної лінії, зрубані ще князем Володимиром Святославичем у 988 році, – Воїнь у гирлі Сули, Римів, Лукомль, Сніпорід, Лубен, Кснятин, Лохвиця, Ромен, Дмитрів... Тепер, видно, він добирався і до них.

Також знав Ждан, що Кончак мав велику силу серед половців, бо зумів зброєю, хитрістю, підкупом та умовляннями підбити під свою руку або поставити собі в залежність багато половецьких родів і племен, які кочували на широкому просторі між Волгою, Дніпром та Азовським морем. Навіть сильний, гоноровитий хан Кза, що сам намагався очолити так званих «диких» половців, котрі кочували північніше, зрештою був змушений визнати зверхність Кончака.

Ждан відчував, як терпнуть у нього ноги і щось болюче давить у грудях. Все пропало! В одну мить розвіялися його надії на визволення. Замість того, щоб перейти Сулу і ступити вільною людиною на рідну землю, про яку мріяв довгі роки і до якої добирався так важко, з такими труднощами, він знову стоїть ось нікчемним рабом, невільником перед самим ханом Кончаком, і той зі злорадісною усмішкою на устах, граючись ним, як кіт мишею, жде на його відповідь.

– Я Ждан, – видавив із себе потерпими губами юнак, – урус.

– Судячи по слідах, на які ми випадково натрапили сьогодні вранці, ти їдеш з Половецької землі... Ти був там у полоні?

– Так.

– Де?

– У Секен-бея, що з племені хана Кзи.

– Ти добре розмовляєш по-нашому...

– Я жив серед половців три літа.

– Ось як! Справді, за такий час можна навчитись! – погодився Кончак і, помітивши на вогнищі перепалений кістяк людини, запитав: – А то хто?

– То мій батько... Ми разом тікали. Він захворів у дорозі і вночі помер.

– Ви з батьком сміливі люди. Не кожен зважиться взимку тікати через безлюдні засніжені степи...

– Краще смерть, ніж неволя!

– Ой-бой! Я бачу, сміливість і досі не покинула тебе. Але ж тепер ти знову невільник, раб!

– Тепер мені однаково... Ви уб'єте мене?

Кончак усміхнувся. З-під покритого інеем вуса блиснули міцні білі зуби. Ця посмішка трохи скрасила його тверде суворе обличчя.

– Ні, не вб'ємо. Для чого вбивати? Ми ще не ступили на Руську землю, а вже взяли здобич. Це добра прикмета!.. Ти був полонеником хана Кзи, тепер будеш моїм!.. А от якщо спробуєш тікати, тоді я накажу осліпити тебе або й стратити. Зрозумів?

– Зрозумів.

– Зараз тобі дадуть свіжого коня, бо твої такі загнані, що годяться тільки на м'ясо... Будеш у поході при мені – товмачем, а також помагатимеш кухарю, доглядатимеш коней. Добре служитимеш – матимеш достатньо їжі, хитруватимеш – будеш битий!

На знак того, що й ці слова дійшли до нього, Ждан кивнув головою.

Тут же на мовчазний погляд хана молодий курт⁸ підвів бранцеві коня і прилаштувався поряд.

Широкою галявиною орда рушила до Сули і по льоду перейшла її.

Першою жертвою стало невелике сільце, що заховалося між лісами у розлогій долині. Орда швидко обійшла його з двох боків, оточила, – жодній живій душі не пощастило вислизнути з нього.

Кончак і Туглій зі своїми почетами зупинилися на узвишші і спостерігали, як воїни вривалися в хатини, виводили надвір переляканих людей і тут же одних убивали, а інших – дівчат, юнаків, молодих жінок та чоловіків – в'язали сирицею по десятку, щоб відправити під вартою в Половеччину. Однак таких було значно менше. Більшість гинула під шаблями нападників.

– Так ми всіх переб'ємо! – вигукнув Туглій, побачивши, як лютують воїни. – Хіба не краще потягнути всіх у полон, щоб потім мати непоганий зиск? Ми б змусили переяславського князя Володимира Глібовича добряче потрусити кишені!

Кончак думав інакше. Він зверхньо глянув на невисокого товстуну і жорстоко кинув:

– Хай убивають! Це я наказав! Бо багато цих урусів розплодилося!.. Я поклявся Тенгрі-ханом, що винищу, витопчу всю Переяславську землю аж до Десни і Сейму, а Київську – до самої Либеді! Ці землі повинні належати кипчацьким родам! Тут вони ставитимуть свої юрти, тут випасатимуть табуни! Ми твердо станемо на обох берегах Дніпра аж до самого Києва, і я своїм списом застукаю у його Золоті ворота! Тсе-тсе!

Ждан чув ці холодні слова, чув жіночий лемент, дитячий плач, крики й прокльони чоловіків, рев худоби, гоготання вогню – і невтримний дрож стрясав усе його тіло. Ах, коли б мав меч, коли б мав списа, то, не роздумуючи, всадив би в широку ханову спину!

Коли закінчилася огидна розправа над мирним населенням, коли все в долині поійнялося вогнем і кілька десятків воїнів погнали полон, табуни скоту і нав'ючених всіляким добром коней на схід, Кончак підвівся на стременах і гукнув:

– Уперед! На Дмитрів! Обминемо Ромен – хай до пори до часу залишається у нас позаду... Він зараз не страшний... Попалимо всі поселення між Роменом і Дмитровом – і роменці самі здадуться або подохнуть з голоду!.. Вперед! І нікого не жаліти! Це наказую вам я, хан Кончак, син Атрака, внук великого Шарукана!

І він, широко розпроставши свої могутні плечі, вдарив коня і перший помчав на північ, де біліли чисті, не рушені ні людською ногою, ні кінськими копитами сніги...

⁸ Курт – вовк, вовками також називалися охоронці хана.

3

Вогняним смерчем прокотилися половці понад середнім Посуллям, попалили села, спустишили їх дощенту і врешті обложили Дмитрів – чимале городище, розташоване на рубежі Переяславської та Новгород-Сіверської земель. Кончак хотів узяти його з ходу, та дмитрівці встигли зачинити ворота, закласти їхні провушини міцними дубовими балками, а стіни облили водою, і вони на морозі відразу взялися гладеньким, мов скло, льодом.

Кончак наказав приготувати драбини. Та вони стояли неміцно, ковзалися по льоду, тріщали під вагою багатьох тіл, і захисники Дмитрова, озброєні дерев'яними вилами-дворіжками, легко зсували їх набік або просто назад, і вони з гуркотом падали на мерзлу землю, на смерть розбиваючи тих, хто по них ліз.

Кончак лютував. Стояв на пригірку і лихим оком зиркав на городище, що не хотіло здаватися.

– Спаліть його! – вигукнув, окрилений новою думкою. – Закидайте палаючими стрілами! Викуримо урусів із їхніх гнізд!

Сотні вогнистих смолоскипів шугнули через заборолу на город. Здавалося, ніщо тепер не врятує його. Однак приметені снігом солом'яні та очеретяні дахи не хотіли займатися.

– Ну що ж, – сказав Кончак, – тоді ми заморимо їх голодом! Я змушу їх їсти собак та котів!

Минув тиждень. Дмитрів мужньо тримався і не думав здаватися. Кончак плюндрував навколишні села, а награвоване багатство та полонених з охороною відправляв у Половеччину.

Жив він у просторій хаті дмитрівського попа неподалік від городища, вставав рано, снідав і йшов до війська, що облягло фортецю. Там вигадував усе нові й нові способи, щоб узяти її, та всі намагання були марні, і він, змерзлий і злий, повернувшись вечором, люто кляв і мороз, і глибокі сніги, і урусів, що не хотіли здаватися, і своїх батирів, котрі, на його думку, проявляли слабодухість та невміння воювати.

– Ждане, ти урус, ти знаєш свій народ і свої звичаї краще, ніж я. Скажи, як узяти цю кляту фортецю, і я не тільки випущу тебе на волю, а й дам стільки багатства, що вистачить тобі на все життя! – питав полоненого, якого чомусь уподобав і тримав при собі, доручаючи всілякі домашні роботи – топити піч, носити воду, допомагати кухареві-половцю мити посуд чи рубати дрова.

Ждан тільки здвигнув плечима.

Одного разу здобичники притягнули гурт бранців, яких Кончак мав справедливо, як йому здавалося, поділити між своїми родами. Несчасні полонені тулилися один до одного, щоб хоч трохи зігрітися. Серед них виділявся чоловік років сорока п'яти. Він був без шапки, без верхнього одягу – в одній сорочці; на ногах – незвичні для слов'янина половецькі стоптані чирики; борода і чуб – скуповджені, вкриті памороззю, ліве око запливло синцем, а з розбитої губи сочилася кров. Він тремтів від холоду, мов сухий листок. Нічний мороз, безперечно, доконає бідолаху! Та чи дотягне він до ночі?

Кілька разів проходив Ждан двором з оберемком дров, і кожного разу у нього стискувалося серце: замерзає старий, на очах замерзає!

Тоді він наважився: прослизнув у попівську комірчину, де ханський кухар став тепер повновладним господарем і куди іноді посилав юнака по те або по інше, зняв з жердини старого, витертого кожуха, що не приглянувся половцям, таку ж шапку-бирку, із-за скрині витягнув запилені, але ще цілі чоботи-шкарбуни, зав'язав усе це в стару попівську рясу і, вибравши хвилину, коли варта не могла його помітити, прослизнув до гурту бранців і тицьнув вузла старому в руки:

– Одягайся, а то замерзнеш!

Бранці миттю обступили їх, щоб не помітили вартові.

Старий натягнув на себе кожуха, шапку, рясу розірвав на онучі – взувся.

– С-спасиб-бі, х-хлопче, – не сказав, а процокотів зубами. – Ти хто?

– Мене звати Жданом.

– А мене Самуїлом... – і замовк.

На подвір'я у супроводі кількох беїв та хана Туглія в'їхав Кончак. Він змерз і, видно, був злий. Ще один штурм Дмитрова зазнав невдачі.

Конюші притримали його коня. Хан важко сплигнув на землю і, опутивши голову, ні на кого не дивлячись, рушив до хати. Та раптом з гурту невільників назустріч йому виступив Самуїл і перегородив дорогу.

– Х-хане К-кончак! Х-хане К-кончак! – процокав зубами і низько вклонився. – Дозволь слово мовити!

Кончак суворо глянув на нього, але зупинився.

– Ти хто?

– Я кийвський к-купець... Самуїл... Н-не впізнаєш?.. Позаторік я привозив т-товари в твою з-землю, хане... На Тор... І ніколи ніхто не чіпав мене... Б-бо ж купців ніде не чіпають... А тут твої люди пограбували мій обоз, з яким я йшов у Сіверську землю, візників побили, товари й коней забрали, а мене роззули, роздягли і притягли сюди, яко пса...

Кончак, видно, не все второпав, бо наморщив лоба, замислився. Уздрівши Ждана, кинув нетерпляче:

– Що каже цей урус? Чого він хоче?

Ждан швидко переклав.

Кончак з цікавістю глянув на купця.

– А й справді, мені пригадується твоє обличчя... Чекай, чекай... це ж у тебе мої доньки купували і намисто, і мило, і ляне полотно, і різне узороччя?

– Так, так, хане, у мене, – зрадів Самуїл. – Такі гарнесенькі дівчата – кароокі, чорнобриві!

– Гм, я волів би, щоб у мене було більше синів, – усміхнувся Кончак і, враз спохмурнівши, додав: – Я ніколи не чіпав купців, а навпаки, завжди ставився до них доброзичливо. На доказ цього я запрошую тебе до себе на вечерю. Ось Ждан проведе... Там і поговоримо, бо маю щось тебе розпитати...

І швидко попростував до хати.

Коли Самуїл у тісній, але теплій кухні трохи відігрівся, умився і розчесав чуба та бороду, Ждан повів його до світлиці. Тут за столом уже сиділи хани Кончак та Туглій, Кончаків син Атрак, названий так на честь свого діда, та кілька беїв. Кончак показав на вільний ослін:

– Сідайте! – і вп'явся у смажену баранячу лопатку. – Їжте!

Всі були голодні і довго їли. А коли наситилися, Кончак запитав:

– Зігрівся трохи, Самуїле?

Купець витер рота полою кожуха.

– Дякую, хане, зігрівся... А то думав – пропаду.

– Де ж тебе перестріли мої люди?

– На Удаї, біля Прилуки.

– Куди ж ти прямував?

– У Путивль... Віз жіночі прикраси, одяг, сіль... І все пропало... Та ще четверо хлопців на додачу, а з ними – сани, коні, зброя... Накажи, хане, хай твої люди повернуть мені моє майно!

– Чого захотів! Піди, дізнайся, де воно!.. Е-е, чоловіче, що з воза впало, те пропало! Дякуй долі, що сам лишився живий...

– Я й дякую.

– От і добре... А тепер скажи мені, чи ти не бачив, коли їхав з Києва, князів з дружинами?

Самуїл поволи підвів голову, пильно глянув у вічі ханові..

– Аякже, бачив.

– Де?

– Стоять за Альтою.

– Хто саме?

– А хто?.. Великий князь київський Святослав, великий князь землі київської Рюрик, князь переяславський Володимир та князь чернігівський Ярослав... Схоже, очікують ще когось.

– Невже до Києва дійшла чутка, що я перейшов Сулу?

– До мене не дійшла, бо інакше я повернув би назад... А от чи до князів дійшла, того не знаю...

– Однак вони чогось стоять, – замислено проказав хан Туглій. – Не на прогулянку ж вийшли!

Кончак насупився. Кошлаті чорні брови зійшлися до перенісся, як дві грозові хмари. Грубе, тверде обличчя потемніло ще дужче. Видно було, що він вражений несподіваною звісткою і стурбований нею не на жарт.

А Туглій не вгавав:

– Я так і знав, що ми під цим клятим городищем прогайнуємо дорогий час! – і грюкнув кулаком по столу. – Вся Русь уже оповіщена про наш напад! Добре, якщо князі й досі стоять за Альтою... А якщо рушили сюди? Що буде? Вай-пай!.. – Кончак ще дужче засопів носом, похмуро глипнув очищами.

– Помовч, хане! Поговоримо про це пізніше! А зараз подякуємо нашому другові Самуїлові за таку важливу звістку. – І повернувся до купця: – З цієї хвилини ти вільний і можеш їхати на всі чотири сторони! Що б ти хотів у мене попросити?

Самуїл підхопився на ноги і низько вклонився.

– Дякую, хане, за таку велику ласку... Воля для людини – то найбільший скарб!.. Але якщо ти дозволяєш звернутися до тебе з просьбою, то я наслідую просити у тебе...

Купець замовк у нерішучості. Кончак підбадьорив його:

– Ну ж, кажи! Не бійся!

– Якщо твоя ласка, то відпусти зі мною ось цього хлопця, – і поклав руку на плече Жданові. – Твої люди забрали у мене аж чотирьох холопів, то дай мені хоч одного. Та й мандрувати взимку самому небезпечно – сам знаєш...

Кончак махнув рукою.

– Гаразд, бери... Бранців маємо досить... А шляху в Половеччину не забувай. Ось тобі моя тамга – з нею безборонно пройдеш через усі половецькі заслони. Привозь товари на Тор – вигідно продаси. – І кинув на стіл кружало вичиненої шкіри з намальованою на ній собачою головою і двома перехрещеними під нею стрілами – це був родовий знак хана. – Тобі і твоєму супутникові дадуть коней і харчів на тиждень. Ти задоволений? Вай-уляй!

– Задоволений, хане, – схилив знову у поклоні голову купець.

– Тоді йдіть!

Коли вийшли, Ждан сказав:

– Дякую тобі, дядьку Самуїле, що не забув про мене – визволив з неволі тяжкої... Однак скажи мені – навіщо ти розповів про князів? Навіщо розп'ятавав, що вони стоять на Альті? Не вистачало тільки шепнути Кончакові, які у них сили! Це ж пряма зрада!

Самуїл усміхнувся розбитими губами, обняв хлопця за плечі.

– Не турбуйся! Так вони від мене правду й почують – аж обома вухами! Аякже!.. Е-е, отроче, не знаєш ти дядька Самуїла!.. Та набрехав я їм усе від початку й до кінця!

– Як? І про князів, і про Альту?

– І про князів, і про Альту... Як тільки Кончак запитав, я відразу змикитив, що він боїться, як би його тут не застукали зненацька! Бо ж сили у нього зараз, видно, невеликі. Скумекав?.. Ні?.. А я йому і про київських князів, і про переяславського, і про чернігівського. Та ще, мовляв, інших очікують... Бачив, як завертівся хан Туглій? Ніби його окропом ошпарили!.. Та й сам Кончак скис, набусурманився, бо не до серця йому така звістка... Не я буду, якщо не чкурне він завтра звідси в свою Половеччину...

– Ну, якщо так...

– Завтра побачимо – як... А нині ходімо спати, якщо у тебе тут є теплий куток...

– Куток є, ходімо, – і повів свого рятівника у запічок.

Вранці обложені дмитрівці висипали на вали і з превеликим подивом і ще з більшою радістю спостерігали, як половці, ведучи на арканах бранців, худобу та везучи на запасних конях іншу здобич, вирушають у степ і прямують на схід. Самуїл не помилився – Кончак злякався можливого нападу князів і зняв облогу.

Лише два вершники, не ждучи, коли степовики покинуть розорені околиці Дмитрова, відокремилися від них і повернули на захід. То були купець Самуїл і Ждан.

Розділ другий

1

На півсотні верст довкола Дмитрова половці випалили села і хутори. По білих снігах чорніли пасма кіптяви та попелу, рознесені вітрами з похмурих згарищ.

Ждан і Самуїл їхали мовчки, з сумом позираючи на розтерзані звірами й хижими птахами трупи. На серці було важко. Душили сльози. А коли в одному селі на майдані побачили задубілі тільця голеньких немовляток, кинутих жорстокою рукою в сніг, щоб позамерзали, Самуїл зупинився і заплакав.

– О Боже! Яких мук зазнає нещасний люд Переяславської України! Як він тільки живе тут! Як виживає! Здається, всі біди, всі лиха цілого світу зібралися разом і впали на нього, пригнули до землі, клубищем холодних змії обплутали його тіло, важким чоботищем наступили на душу! Допоки ж терпіти? Допоки гинути? Допоки земля Половецька вивергатиме з себе незчисленні орди на погибель люду християнського?

Він довго сидів у сідлі, зігнутий, обважнілий, і затуманеними від сліз очима дивився на білі скоцюрблені тільця немовляток. Потім перехрестився, витер сльози і торкнув коня.

– Геть звідси! Подалі від цього жахливого видовища!

Другого дня, переночувавши у напівспаленій хатинці-мазанці, вони виїхали на битий шлях, що з'єднував Київ та Переяслав з Путивлем, Рильськом та Курськом. Ждан натягнув поводи.

– Тепер я попрощаюся з тобою, дядку Самуїле. Звідси поверну до Путивля, у свій Сіверський край...

Купець витріщив очі.

– Як? Ти кидаєш мене одного? Серед цієї безлюдної снігової пустелі? Бійся Бога, отроче!

– А куди ж мені їхати? До Києва? Там у мене ні кола, ні двора!

– Ніби на Сеймі у тебе щось залишилося! Сам же казав – половці все спалили...

– А може, хтось із родичів уцілів? Чи односельців?

– Так вони тобі й зрадіють!.. Де ж ти там житимеш? Що їстимеш? До кого прихилишся?

Та ще взимку!

– А в Києві хто мене жде?

– Чоловіче! – вигукнув Самуїл. – У Києві у тебе є добрий приятель!

– Хто ж це?

– От тобі маєш! – Купець аж руками ударив об поли. – Невже не здогадуєшся? Таж я! Хто ж іще?.. Невже гадаєш, що я забуду, як ти порятував мене у Дмитрові?.. Ні, синку, нікуди я тебе не відпущу! Бідуватимемо разом – до кінця! Та й вириватися самому в далеку дорогу небезпечно – мороз, хуртовина, вовки, недобрі люди... Та мало яка трясця може зустрітися в дорозі! Ні, ні, розлучатися нам зараз не слід! Прибудемо до Києва, погостюєш у мене до весни, а там – куди хочеш! Ти вільна птаха!.. Та й не до Києва ми зараз попростуємо...

– А куди ж?

– До Переяслава. Треба сповістити переяславців, що Кончак повернув назад.

– Ну коли так... – невпевнено протягнув Ждан.

– А як же інакше, хлопче? – І, зрадівши, купець торкнув коня.

До Переяслава добралися на четвертий день. На вулицях та майданах повно озброєного люду, а також дітей, жінок, старих. Найближчі села шукали захисту за валами города. Не чути безпечних розмов, не лунає веселий сміх. Навіть діти припинили грати. Йде Кончак! Адже всім у

пам'яті, як шість років тому він лютував на Переяславщині, не жаліючи нікого, особливо дітей, яких винищив без ліку!

Самуїла і Ждана завели у гридницю⁹, де попід стінами на широких лавах сиділи бояри та ліпші мужі. Прямо проти входу, на узвишші, – князь Володимир Глібович та княгиня Забава, дочка чернігівського князя Ярослава.

Подорожніх підвели до них.

Князь Володимир мав років двадцять сім—двадцять вісім. Лоб високий, відкритий. Довге русяве волосся, зачесане назад. Між акуратно підстриженими вусами та борідкою стиглими вишнями червоніли по-юнацькому свіжі вуста. Одяг на ньому – оксамитовий, чорний, а чоботи – жовті, з блискучої, гарно вичиненої шкіри. При боці, на широкому, оздобленому срібними бляшками поясі, – короткий меч.

Княгиня Забава – така ж красуня, як і князь, якраз йому до пари, але чорнява, бо в її жилах, як і в усіх Ольговичів, сіверських князів, нуртувала домішка половецької крові. Тому її східна дикувата краса здавалася яскравішою поряд зі спокійною слов'янською красою князя. Володимир Глібович показав пальцем на вільну лаву побіля себе.

– Ви стомилися – сідайте ось тут... Я пізнав тебе, Самуїле, хоча ти й дуже змінився з того часу, як приїздив востаннє до Переяслава... Сторожа сказала, що ви прибули з Дмитрова. Це правда?

Самуїл і Ждан сіли. Купець хитнув головою.

– Так, княже, кілька днів тому ми були в Дмитрові.

– Але ж там половці!

– Там був Кончак з ханом Туглієм... І ми бачили Кончака, як тебе, княже. І навіть обідали за одним столом.

Володимир Глібович підняв брови.

– О! З чого ж така честь вам випала?

– Розпитував, клятий поганин, чи не бачив я, їдучи з Києва у Сіверську землю, князів з військом. Ото я й сказав йому, що бачив. Мовляв, стоять з дружинниками на Альті, ждуть підмоги.

– Це ти все вигдавав? Про князів?

– Вигдавав.

– Для чого?

– Та просто так... Щоб налякати!

– Ну й що? Налякав?

– Ще й як!.. Хан Туглій відразу почав дорікати Кончакові, що даремно вони зав'язли під Дмитровом. Та й Кончак повірив – другого дня зняв облогу і відступив за Сулу¹⁰.

– Не може бути! – вигукнув вражений князь, бо не сподівався такої звістки. – Невже це правда? А чи не обманює він усіх нас? Відступив, щоб іншою дорогою рушити на Переяслав...

– Чого не знаю, того не знаю, княже, – з гідністю промовив Самуїл. – Однак, гадаю, не поверне він на Переяслав, бо дуже переобтяжений здобиччю. Навіщо йому йти сюди, коли і так набрав і полону, і худоби, і коней, і всілякого добра?

Бояри загули. Пролунали голоси:

– Так, так, це схоже на правду! Не кине він здобичі!

Володимир Глібович ледь помітно кивнув головою.

– Будемо вважати, що цього разу лихо обминуло Переяслав. Але не обминуло Переяславської України. І я не можу змиритися з тим, що Кончак ось уже в котрий раз плюндрує

⁹ Гридниця – велике приміщення в князівському палаці або прибудоване до нього для гриднів, тобто молодих князівських дружинників, та прийому гостей.

¹⁰ Історичний факт.

наші міста й села, вбиває людей, тягне їх у полон, грабує наші багатства... Треба відомстити кривавому ханові! Щоб на власній шкурі відчув нашу біду, щоб його плем'я зазнало такого ж горя, якого завдав він нашому народові!.. Ось мій наказ: військо не розпускати! Я пошлю листа князеві київському Рюрику, а також Святославі, щоб дали допомогу і дозволили вдарити на ворога! Поки половці, як ті полози, перетравлюватимуть здобич, ми зберемо сили і нападємо на них несподівано... Чи всі бояри і великі мужі так думають?

– Усі! – твердо сказав огрядний рудобородий тисяцький¹¹ Шварн.

– Тоді йдіть – готуйте військо до походу, а я тут ще побесідує з нашими гостями з Дмитрова...

Коли бояри вийшли, князь сказав:

– Самуїле, ти не раз постачав моє місто і всю землю сіллю, дніпровським янтарем, прикрасами із срібла та золота, сукном, парчею та хиновським шовком. Ризикуючи життям, ти обдурив Кончака і витрутив його з Переяславської землі. Ти, нарешті, сьогодні привіз нам дуже важливу і радісну звістку: Кончак пішов за межі Переяславщини... А тепер послужи мені ще раз, Самуїле!

– Кажи, княже. Я зі своїм молодим другом Жданом готовий служити тобі вірою і правдою. Що ми маємо зробити?

– Ти вже чув, що я хочу відомстити Кончаків за напади і за знесення Посулля. Та одного бажання замало. Щоб похід завершився успішно, треба схилити до нього не тільки князя Рюрика, а й князя Святослава, Ярослава Чернігівського, Ігоря Сіверського та його братію...

– Як же це зробити?

– Ти повертаєшся в Київ?

– Так. Через Глібів.

– От і гаразд – одвезеш мої листи до князя Рюрика та Святослава... А вони вже знатимуть, як підняти наших князів.

– Ми зробимо це, княже.

– Але це діло спішне...

– Ми виїдемо завтра вранці і гнатимемо щодуху.

2

Завірюха почалася опівдні. Спочатку подув сильний вітер, повалив густий лапатий сніг, що заліплював обличчя й очі, забивався в рукава й за пазуху, застилав непроглядною пеленою і небо, і весь білий світ. Їхали поволі.

Ні Самуїл, ні Ждан не відчували в серці тривоги. Хіба їм уперше зустрічати хурделицю у степу чи в лісі? Коні якимось лише їм притаманним чуттям знаходили під копитами тверду найжджену дорогу.

Та згодом завихріло так, що не стало видно кінських голів. Здавалося, всі сили природи – земні й небесні – ополчилися проти них, перетнули шлях. Що робити? Їхати вперед? А якщо зіб'ються з дороги?.. Зупинитися в якійсь балці і переждати негоду? Та хто знає, скільки вона триватиме – день, два?..

Коні важко брьохалися по глибокому снігу. Вітер завивав, шаленів, бив у груди, продимав наскрізь кожуха, сік в обличчя, мов приском, і, регочучи, мчав понад мертвою пустелею на схід, до половецького степу.

Так їхали ще з годину, аж поки коні не зупинилися зовсім. Подорожні насипали їм із саків у торбини вівса – погодували, узяли в руки повіді і рушили вперед.

Почало сутеніти. Наступив вечір.

¹¹ Тисяцький – начальник «тисячі», боярин, якому належала влада в місті.

Уже давно мав бути Глібів, а його все не було і не було. Невже проминули? А вітруган не вщухав, і хурделиця, здавалося, заповзлася замести снігом усю землю.

І коні, і люди вибилися із сил.

– Спочинемо хоч трохи, – сказав Самуїл зупиняючись. – Клади коня спиною до вітру! А сам лягай за ним!

Лягли.

Відразу ж виріс замет. Стало затишніше. Сніговій і далі котив, завивав над полями, але вже не сік обличчя, не забивався в рукава, за комір, не замерзав у бровах та в бороді крижаним панцирем.

Ждан зігнувся, притулився спиною до теплого кінського черева, натягнув глибше шапку на голову і заплющив очі. Подрімати? Ні, сон не йшов, зате думки роєм завихрилися в голові.

Ще й місяця не минуло, як з далекого половецького кочовища виїхали вони з батьком ось такого буремного вечора і попростували на захід, на рідну землю. А як багато змінилося в його житті! Доля круто повернула життєвий шлях. Чи то ж на краще, чи на гірше? Хто те відає? Поки що – на краще. Він здружився з розумним і добрим дядьком Самуїлом, що, може, до покупців і проявляє хитрість, бо ж кажуть: не обманеш – не продаси, але до нього ставиться, як до рідного. Остаточо визволився з неволі половецької. Познайомився з князем переяславським і одержав від нього за добру вістку і вірну службу, коня, одяг і зброю, а це – ціле багатство! Чого ще треба?

Він незчувся, як задрімав. Прокинувся від того, що чиясь рука шарпнула за плече.

– Вставай, хлопче! Вставай! Бо й задубіємо тут! – почувся Самуїлів голос. – Підемо далі!

Ждан підвівся. Було вже зовсім темно.

– Куди ж іти?

– Бери коня за повід і не відставай від мене!

Та не зробили й сотні кроків, як почули собачий гавкіт. Отже, попереду село чи город, там – порятунок, для них – тепла хата, для коней – затишна стайня та оберемок сіна. Вперед! Швидше туди!

Хатина виринула з пільми раптово – визирнула очеретяними стріхами з-під снігу, як гриб з-під листу. Крізь малесеньке віконце, затягнуте висушеним бичачим пузирем, мерехтіло жовтаве світло.

Самуїл загнував списом у двері.

– Господарю, відчини!

Двері відхилилися – почувся старечий голос:

– Хто тут? Кого Бог послав?

– Подорожні, отче! Пускай до хати – замерзаємо!

– Та хто ж ви такі?

– Гінці від князя переяславського до князів київських.

– То ви б їхали городище – до тіуна¹².

– А що це за городище?

– Та Глібів же!

– Глібів! Далеко?

– Та ні – всього поприще...¹³ А це – посад...

– Отче, Бога бійся! Нам уже несила два кроки ступити, а ти кажеш – поприще! Ні, заночуємо в тебе! – І Самуїл рішуче відсторонив старого з порога. – Хлів у тебе є?

– Та є.

– То постав туди наших коней та сінца їм дай!

¹² Тіун – управитель в маєтку князя або боярина.

¹³ Поприще – давня міра довжини. Також денний піший або кінний перехід.

Старий накинув на плечі козушину, і вони гуртом напоїли коней, розсіддали і заклали їм сіна. А попоравшись, зайшли до хижки.

Хатина була невеличка. Зліва від дверей – піч, під образами – стіл, за піччю – широкий піл для снання. Там, накрившись козушиною, хтось лежав. Під стінами – лави. У челюстях печі горить лучина, освітлює невеликий шевський столик з різним шевським причандаллям – дерев'яними колодками, дратвою, смолою, ножом, молотком... Там же, на столику, стояла пара старих чобіт – один чобіт полагоджений, а другий ще на копілі. На жердині, під стелею, висіла немудра смердівська одяганка.

Подорожні примостили сидла і сакви на лаві, біля дверей, почали роздягатися. Повітря сколихнулося – по хаті від лучини пішли мерехтливі тіні.

– Як тебе звати, діду? – спитав Самуїл.

– Піп охрестив Іваном, а люди прозвали Живосилом... Тож і ви зв'їть Живосилом.

– То, може, діду Живосиле, пригостите нас чимось гаряченьким? З морозу – ой як хочеться!

– А чого ж? Це можна! Добрим людям ми завжди раді, – відповів дід Живосил і заглянув за піч: – Любаво, Любаво! Вставай! Бог послав нам гостей – готуй вечеряти!

З-під козушини вилізла дівчина, накинула на плечі опанчицю, вступила в чоботи, вийшла на світло.

– Добрий вечір, добрі люди!

– Здоровенька була, дівонько, – відповів і за себе, і за свого молодого супутника Самуїл.

– Не дали тобі поспати?

– А я ще не спала, – відповіла Любава. – Сідайте до столу, а я хутко... Правда, не ждали ми нікого, та вже чим багаті, тим і раді... Борщ є!

Вона усміхнулася і раптом зустрілася поглядом зі Ждановими очима. Видно, не сподівалася, що один з гостей парубок, бо зніяковіла, швидко опустила вії і кинулась до печі. Та цієї короткої миті було досить, щоб Ждан запримітив незвичайну вроду дівчини і теж зніяковів.

Дівчина справді була гарна. Чим – хлопець і сам не міг сказати, бо не мав часу роздивитися, а зараз вона нагнулася до печі і рогаčem дістає закопчений горщик з борщем, – видно тільки струнку постать та густу чорну косу. Та ще запам'яталося: з-під брів на нього глянули такі несподівано теплі, темно-імлісті з поволокою очі – мов літнє зоряне небо!

Любава!

Тим часом дівчина у велику череп'яну миску насипала борщу, на рушник накраяла хліба, начистила цибулі і часнику – поставила на стіл. Перед образами засвітила свічку – в хатині відразу стало світліше.

– Прошу до вечері!

Самуїл розв'язав сакви, дістав шматок сала та кільце ковбаси. Порізав захалявним ножом.

Дідусь Живосил зацмокав язиком:

– Ай-ай-ай, от не ждали таких гостей! Яка багата вечеря! Гріх відмовлятися! Любаво, сідай! – він підморгнув Самуїлові і присунув до столу ослона.

Любава сідати не поспішала. Самуїл легенько взяв її за лікоть. – Не відмовляйся, голубонько, сідай. Дядько Самуїл та Жданко – не вовки, не кусаються... Правда, за молодого ручатися не можна – ще й гризне, чого доброго! Та ти не бійся, може, це твій суджений? Га?

Дівчина засоромилася і сіла на протилежному від Ждана боці. Крадькома глянула на хлопця. І знову їхні погляди зустрілися. На цей раз надовше.

Любава була зовсім молода – шістнадцяти, від сили сімнадцяти літ. Невеличка, міцна, темноока, з розпущеною густою косою і виразними темними бровами, вона скидалася на ластівку або на чисте звірятко, що сполохано визирає з-за зеленого листу дерева. Ждан подумав: «Боже, яке диво зросло в цій маленькій, убогій хатині! І як добре, що воно не потрапило в полон до степовиків, де швидко линяє дівоча краса!»

А Любава тим часом думала про те, що доля несправедливо повелася з нею. Ось зустріла вона гарного хлопця, князівського гريدня, судячи по одягу та зброї. Та що з того! Кому потрібна вона, внучка смерда?¹⁴ Ждан завтра вранці встане, осідлає коня – тільки сніг вихором здійметься за ним! Хіба повернеться він коли-небудь до цієї убогої хатини, де з кожного кутка виглядають злидні? Хіба потрібна йому холопка, в якій ні поля, ні лісу, ні коня, ні корови, а лише руки, щоб працювати на тіуна, боярина чи князя?

А Ждан вродливий, такий у нього лагідний, добрий погляд! Боже, чому ти такий несправедливий до мене?

Любава опустила очі і взялася за ложку. Вона була голодна, але не насмілювалася простягнути руку, щоб узяти шматочок сала чи ковбаси. Їла черствий хліб і борщ, що пахнув буряками.

Спостережливий Самуїл хмикнув у бороду.

– Е-е, голубонько, так не годиться! Дала нам гаряченького та сама і їси, а нам залишаєш сало та ковбасу, що, як і ми, закоцюбли на морозі! Так не піде! Берися за ковбасу, а ми погріємося біля борщу!

Всі засміялися, і за столом відразу установився дух доброзичливості і невимушеності, що зближує незнайомих людей, робить їх щирими, відвертими і приятними. За їжею та розмовами швидко плинув час. Самуїл і Ждан дізналися, що дід Живосил усе життя шевцював, бо не мав своєї землі, шив непогані чоботи та жіночі черевики. Та з літами втрачалася гострота зору, бо ж працював при лучині, а відтак втрачалися і заробітки. Йому перестали замовляти нове взуття, лише найближчі сусіди, по старій пам'яті, приносили який-небудь шкарбан, щоб залатав дірку чи підбив підметку. А хіба це заробітки?.. Коли б були живі син з невісткою, то якось би викручувались, але ж налетіли половці – сина вбили, невістку забрали... Як тут викрутишся? А треба ж і прогодуватися, і вдягтися, і внучці коралі та підвіски купити, бо вже ж ген яка дівка вибехкалася!.. А ще ж треба і князівське сплатити, і десятину на церкву дати, і бояринові, і посаднику, і тіунові... А де взяти?

– Нелегке життя, – погодився Самуїл.

Розмова затяглася допізна. Лише коли заспівали перші півні, лягли спати: чоловіки на полу, Любава – на печі.

Прокинувся Ждан від приглушеної розмови в сінях. Почав прислухатися. Чийсь грубий голос сердито бубонів:

– Мені набридло ждати, Живосиле! Або віддаси борг нині, або хай дівка відробить!

– Будь людиною, Карпиле! – перечив Живосил. – Віддам! Усе віддам! А тим часом бери те, що маю...

Незнайомий Карпило, видно, розгнівався ще більше, бо голос його заgrimів:

– Що ти мені тичеш, старий шкарбане, цю нещасну ногату!¹⁵ Так ти й до смерті не сплатиш боргу!.. Хай онука відробить... Скільки ж їй сидіти у тебе на шиї? Вона харчі матиме, а ти боргу позбудешся...

– Не буде цього, Карпиле! Не пушу внучки!

– А я й питати не буду! Потягну силоміць – і край!

З сіней донеслося глухе борюкання, щось з гуркотом упало, потім пролунав дівочий скрик:

– Ой, дідусю!..

Ждан схопився з постелі.

– Дядьку Самуїле, вставай! Нещастя з Любавою!

¹⁴ Смерд – селянин.

¹⁵ Ногата— дрібна грошова одиниця в Київській Русі.

Взувши чоботи, зірвав з кілочка меча і, як був, роздягнений, простоволосий, – кинувся з хати.

Сінешні двері розчинені навстіж. У сінях – нікого. Голоси лунали аж біля воріт. Ждан прожогом вискочив надвір. Ранок видався тихий, сонячний. Буря вляглася, і тільки високі кучугури пухкого снігу свідчили, що недавно тут бушувала снігова завія.

Біля воріт вовтузилося четверо. Двоє одягнутих у баранячі кожухи чоловіків тягнули за руки Любаву, яка щосили упиралася ногами в замет, а дід Живосил термосив одного з них за рукав і охриплим голосом благав:

– Карпиле, не чіпай дівчини! Облиш! Бо гріх тобі буде! На твоїх дітях віділлються сльози!

– Йди геть! Відчепися! – відмахнувся той вільною рукою.

– Карпиле!..

– Геть, кажу, шкарбане! – розлютувався чолов'яга і кулацюгою штурхонув старого в груди.

Живосил заточився і впав у сніг.

Ждан перескочив через замет, вихопив меча.

– Зупиніться, негідники! Облиште дівчину!

І Карпило, і його помічник, молодий парубійко, випустили Любаву, відсахнулися. Сите Карпилове обличчя побагровіло, очі від гніву та здивування полізли на лоба.

– Ти хто! Як смієш піднімати руку на княжого тіуна? Та я тебе... Та я...

Він аж задихався. Рука шарилася біля боку, намацувала руків'я меча. Парубійко відступив до хвірточки.

Але ж тут на допомогу Жданові прибіг Самуїл.

– Чекай, тіуне, заспокойся! Не горячкуй! Не вихоплюй меча!.. Пощо тягнеш дівчину, аки пес? Пощо вдарив старого? Чим від тобі завинив?

Карпило випростався. Був він невисокий, але дебелий, крутоший, мов бугай. Ноги розставив, голову нагнув – бликав спідлоба.

– Хто ви такі, що я маю перед вами одвіт держати? Таті з широкого шляху! Розбійники! Та я накажу вас у яму кинути! В колодки забити! В залізні пута закувати! Я потягну вас до князя на суд або сам... ось цими руками... Хто ви такі?

Самуїл підступив ближче, витягнув з-за пазухи тугий пергаментний сувій з восковою князівською печаткою, що скріплювала тонкий зелений шнурок, і тицьнув Карпилові під ніс.

– Дивися, тіуне! Пізнаєш печатку князя Володимира?

Той ошелешено закліпав очима.

А Самуїл вів далі:

– Упізнав... От і добре!.. А тепер слухай: ти не зачепиш цих людей – ні діда Живосила, ні Любави – і пальцем! Ні сьогодні, ні завтра, ні будь-коли!

Карпило ще не знав, хто перед ним, але розумів, що сперечатися небезпечно, – у незнайомців листи з князівською печаткою! Таких краще не чіпати. Він винувато здвигнув плечима, пробелькотів:

– Зрозумів... Звичайно, зрозумів... Я хіба що? Хотів зла цьому старому та дівчині? Я ж – якнайкраще!.. По справедливості... По руській правді...

– По руській правді! – передражнив його Самуїл. – Де ж тут правда? І не пахне нею! Князь Ярослав, коли давав нам руську правду, то думав, що ми житимемо по правді серця, по совісті, а ти... А тепер іди і запам'ятай, що ми тут тобі сказали: ти Живосила і Любаву й пальцем не зачепиш! А борг свій я тобі, як тільки наступного разу завітаю до Глібова, сплачу. Мене звати Самуїлом...

Тіун глипнув спідлоба, глибше натягнув шапку і мовчки почвалав з двору. Пахолок поколював за ним.

Дід Живосил просльозився.

– Спаси вас Бог, добрі люди! Порятували нас із Любавою! Карпило – не людина, а звір, згноїв би мене в ямі, а Любаву... Страшно подумати, що було б з нею, коли б потрапила до рук того татя! Хай бережуть вас боги!

А Любава стояла збоку, злякана, зблідла, і своїми великими, темними як ніч, заплаканими очима вдячно дивилася на Ждана, і її пухкі тремтячі губенята тихо промовляли одне тільки слово:

– Жданку... Жданку...

3

Того ж дня, перед вечором, Самуїл і Ждан через Лядські ворота вїхали в Київ. Місто лежало в білих снігах, а над ним пливли голосні звуки дзвонів – дзвонили до вечерні.

По одній з вулиць, що вели на Гору, вони піднялися до собору Святої Софії, поминули храми Ірини та Георгія і завернули у бічну вуличку, що закінчилася тупиком. Зупинилися перед міцними ворітьми з дашком. Не злазячи з коня, Самуїл загнував у них списом. Ворота відчинились.

– Ти тут живеш, дядьку Самуїле? – спитав Ждан не без подиву, бо в глибині двору побачив високий двоповерховий будинок, складений із потемнілих від часу колод і вкритий гонтом¹⁶.

– Ні, тут живе мій вуй¹⁷, боярин Славута, а я, дякуючи йому, по сусідству, поряд... Бачиш, хлопче, нам якнайскоріше треба зустрітися з князем Святославом, а боярин Славута буває у нього майже кожного дня. Нам же з тобою так просто не потрапити в князівські хоромы... Зрозумів?

– Зрозумів... То ти, виходить, он з яких багачів, дядьку Самуїле! Сам купець, вуй – боярин... Кожного дня буває у князя!.. А ти ж такий простий – ну, як я, приміром...

– Е-е, хлопче, випаде зручна хвилинка – розповім, з якого я роду, а зараз ніколи...

Грюкнули засуви – ворота розчинилися.

Ім назустріч підвівся молоденький служник.

– Дядьку Самуїл? Ох, невчасно – боярин саме збирається до князя. Там сьогодні, кажуть, пир...

– З чого б то?

– Княгині Марії Васильківни іменини...

Служник провів їх до хоромів.

У великій світлиці пахло воском – на столі горіла свічка. Ліворуч від столу – полиці з книжками та згортками пергаменту. Вся права стіна завішана зброєю. Чого тут тільки не було! Мечі руські і шаблі половецькі, луки прості і клеєні, луки-самостріли й тули зі стрілами, бойові сокири, списи-копія й списи-сулиці, кольчуги і лати, шоломи і поножі... Жданові очі розбіглися, і він не відразу помітив господаря цієї кімнати, що стояв у напівтемному кутку і невеликою кістяною гребінкою розчісував сиву бороду.

Та ось він поклав гребінку на стіл і, широко розкинувши руки, вийшов наперед.

– Самуїле! От не чекав! Ти ж сказав, що вирушаєш до Путивля! І раптом – тут... – Він обняв Самуїла, тричі поцілував. Потім повернувся до Ждана: – Де ж ти роздобув собі такого супутника? Гарний парубок! Гридень? Чий?

Самуїл коротко розповів про все, що йому і Жданові довелося пережити за останній час. Показав листи князя переяславського.

¹⁶ гонт – тонкі дощечки.

¹⁷ Вуй – дядько, брат матері.

Боярин Славута слухав, не перепитуючи і не перебиваючи. Був він вищий за Самуїла і трохи схожий на нього. Такий же високий крутий лоб, над яким безладно кучерявилося густе, покроплене сивиною волосся, прямий з невеличкою горбинкою ніс та різко окреслений рот. Але разом з тим і відрізнявся від нього. Передусім – очима. У боярина вони були якісь незвичайні, в них і дивитися було страшно: здавалося, бачать тебе наскрізь. Сині, з голубизною, не великі, але й не малі, проникливі, розумні, вони ясніли, як щойно розквітлі блавати¹⁸ і, хоча все в цій людині було незвичайне, привертали увагу передусім вони. А потім уже – гордо посаджена на міцні плечі голова, закучерявлене сиве волосся і така ж кучеряво-сива борода, а також міцні руки, від потиску яких Ждан аж скривився. «Нічого собі старий!» – подумав юнак, намагаючись визначити вік боярина: п'ятдесят йому чи шістдесят?

– І чого ж ти хочеш, Самуїле? Щоб я провів вас до князя?

– Так, вуйку. Діло дуже спішне.

Ледве встигли вони вмитися, одягтися, причесатися, як із надвору почувся гучний голос боярина:

– Самуїле, Ждане! Час! Час!

До міста Володимира, де знаходився княжий палац, йшли пішки. Київські вулиці кишіли строкатими натовпами людей. Поважно простували до церковних храмів багато вбрані боярині і купчихи в супроводі дочок, дітей, онуків, челяді, мчали озброєні вершники, човпли бабусі, гралися в сніжки хлопчак, простягали руки за милостинею старці, поспішав трудовий люд...

Варта без суперечок і зволікань пропустила боярина Славуту і його супутників до князівського хорому, де вже стояли князі.

Славута вклонився. Самуїл і Ждан теж схилилися в низькому поклоні...

– Князь Святослав і князь Рюрик з княгинями, – шепнув купець. – А то їхні сини, дочки, внуки...

У Ждана від багатства і блиску зарябіло в очах. Чи думалося йому, що зі смердючої вежі кочовика доля перенесе його раптом у князівські хоромы, що він, колишній кощій¹⁹, раб половецький, розмовлятиме з великими київськими князями?

Князі з родинами вже були готові до виходу. Миготіла при світлі свічок золотом і сріблом парча, поблискували золоті жіночі прикраси, темніли, як кров, князівські корзни²⁰.

Святослав і Рюрик стояли посеред хоромини. Видно, про щось говорили. Святослав – високий, поважний, сивоголовий, з великим гачкуватим носом; Рюрик – молодший, чорночубий, середній на зріст, бистроокий, рухливий і, видно, запальний. Вони разом замовкли і повернулися до Славuti.

Славута розповів про вторгнення Кончака, а Самуїл простягнув листи переяславського князя Володимира. Прочитавши їх, князі презирнулися.

– Що будемо робити, княже? – спитав Рюрик.

– Гадаю, треба покарати Кончака. Занадто зазнався, загордився він... Треба провчити його та й інших ханів заодно, бо вже знесли все Посулля, а незабаром і до Києва доберуться. Князь Володимир скаржиться, що зовсім знелюдніла Переяславська Україна і люд зубожів...

– Справді, йому найбільше дістається від половців.

– Гадаю, треба негайно збирати князів і рушати в похід, – твердо сказав Святослав.

– Я теж такої думки.

– От і гаразд. Тоді закликаємо князів Ярослава, Ігоря, Всеволода Трубецького, Святослава Рильського і, поки не розтали сніги, вдаримо на поганих!

¹⁸ Блават – волошка, а також шовкова тканина блакитного кольору.

¹⁹ Кошій – раб, смерд, кочовик; походить від половецького «коччі», «кощі» – кочовик.

²⁰ Корзно – верхній одяг, схожий на плащ.

– Я буду готовий через три дні, – погодився Рюрик.

Святослав повернувся до Самуїла і Ждана.

– Дякую тобі, Самуїле, і твоєму молодому супутникові за таку важливу звістку. Не раз ти прислужувався мені і всій Руській землі – попереджував про напади, викупував полонеників, був моїми очима і вухами в далекій Половецькій землі. За те я завжди був вдячний тобі, а нині відшкодую твої збитки. Та й не обминемо ми з князем Рюриком нашою милістю і твого друга...

– Ждана, – підказав Самуїл.

– Якщо Ждан захоче залишитися в Києві, то я візьму його до своєї дружини – він кмітливий хлопець і з нього вийде сміливий воїн. А якщо не захоче...

– Я хотів би повернутися в Сіверську землю, – вклонився юнак.

– Похвально, що ти любиш нашу Сіверщину... Я теж севрюк... Тоді я попрошу князя Ігоря, щоб узяв тебе на службу, йому потрібні, як і мені, молоді сміливці.

– Дякую, княже.

– А тепер, якщо бажаєте скуштувати князівські учти, прошу в гридницю, будете моїми гостями. Славуто, проведи їх!

Самуїл і Ждан схилилися в поклони.

4

Терем, велика мурована ротонда з позолоченим дахом, вже гув від багатьох людських голосів. За довгими, в три ряди, столами сиділи бояри з бояринями, духовні особи, воєводи з жонами, значні княжі мужі та гридні.

Славута посадив Самуїла та Ждана в кінці столу.

– Кузьмище, – звернувся він до патлатого немолодого гридня, – приглянь за моїми хлопцями. Щоб у них і тарелі не порожні були і щоб не скучали вони тут! Бо ж я маю бути біля князів...

– Боярине! – загув, як у бочку, старий гридень. – З Кузьмищем не пропадуть – буде і в роті, буде і в блюді! Та й Стоян мені допоможе в цьому! – І він штовхнув ліктем свого молодого сусіду. – Так що йди, боярине, і не турбуйся! Все буде гаразд!

Тим часом стольники і чашники закінчили носити страви, стали з рушниками за спинами гостей. Шум щодалі посилювався – наближався час трапези.

І раптом всі замовкли. До гридниці ввійшли князі та княгині з чадами.

Гості встали, схилили в поклони голови і так стояли, аж поки ті не всілися на свої місця, на підвищенні, за поперечним столом.

– Братіє і дружино, – сказав Святослав, – сьогодні будемо веселитися, бо є тому причина – іменини нашої княгині Марії Васильківни. Побажємо їй доброго здоров'я і радощів!.. А завтра затрубімо похід проти безбожного Кончака, який щойно сплюндрував Посулля, як мені розповіли очевидці. Щоб не збирати вас кожного зосібна, ось мій наказ нині: завтра починайте готуватися до походу!

В гридниці всі загули. Новина була важлива. Зібралися на трапезу, а виходить – на війну! Та ще яку – зима, сніг, бездоріжжя!..

Князь Святослав перечекав якусь хвилину, потім підняв срібний, з двома золотими ободками, кубок.

– Братіє і дружино! Про похід у нас буде ще час поговорити. А зараз побажаємо княгині Марії Васильківни доброго здоров'я і багатьох літ.

Всі встали. Гридниця здригнулася від криків, заколихалося полум'я свічок.

– Многії літа!

– Здоров'я князю і княгині!

Побажання були цілком щирі. Зголоднілі бояри і гридні відразу накинулися на смажену оленину, напої, ведмежатину та свинину, а потім почали прикладатися до холодців з курятини, яловичини та риби. Розчервонілися лиця, посилився гамір, хтось затягнув пісню. Але на нього шикнули, мовляв, пам'ятай, за чийм столом сидиш.

Кожному хотілося привітати княгиню, сказати приємне слово. Здравиці лунали то в одному кінці гридниці, то в другому.

Від князівського столу раптом долинув тихий, мелодійний передзвін струн, а потім до нього прилучився гарний, задушевний голос:

Ой то не буря соколів занесла через поля широкії,
не зграї галок летять до Дону великого...

Всі замовкли.

Ждан витягнув шию – хто співає? І побачив – Славута. Боярин Славута! Перед ним гуслі – гудуть, не вгавають, пальці літають по струнах, як птахи, голова закинута назад, сріблясті кучері обрамляють його високий лоб, а уста відкриті – із них випливає не звук і не слово, а якась незвичайна, якась магічна сила, що залітає в душу, в самісіньке серце і бере його в солодкий полон. Співець співав про похід руських воїнів на половців і про славу перемогу над ними... Давня, старовинна пісня! Янова!

Всі слухали, затаївши подих.

Уже затихли гуслі, вже розтанув під високою стелею голос, уже й сам співець опустив плечі, склав хрест-навхрест руки на столі, ніби відпочивав після нескінченно важкої дороги, а гридниці ще мовчать, ще панують у ній незбагненні чари й німіють заворожені серця, і лише згодом вибухає одностайно і громово:

– Славута-а-а!.. Славута-а-а!..

– А-а-а!..

Слухачі плескали в долоні, бряжчали срібним посудом, грюкали мечами і, сповнені захоплення, вимагали від співця все нових і нових пісень. Князь Святослав обняв його за плечі, поцілувавши в голову, промовив:

– Дякую, друже мій, боярине мій, князю серця мого! Дякую долі, що подружила нас у дитинстві і провела, взявши за руки, через ціле життя! Я люблю твій спів, люблю пісні славетного Яна²¹, які ти так гарно співаєш, а ще більше люблю твої пісні, бо рівного тобі по голосу не було й не буде! Заспівай мені, друже боярине, пісню про місяця-князя, яку ти співав мені, гай-гай, сорок літ тому!

– Князю мій, – підвівся Славута, – ти бачиш, я теж плачу, плачу від радості, що і в шістьдесят літ ми з тобою не втратили дитячої і юнацької дружби, плачу від щастя, бо хіба це не щастя – бачити свого князя і свою княгиню в такі літа щасливими і при здоров'ї? Хіба це не щастя – бачити свого князя великим князем київським і мріяти разом з ним про величне майбутнє землі Руської, а не тільки згадувати молоді літа? Із задоволенням проспівую я ту пісню, яку склав тобі тоді, коли ти вперше зустрів свою княгиню, коли ти був ще не сонцем, а лише молодим місяцем.

Святослав сів на своє місце між Марією Васильківною та князем Рюриком, а Славута відпив ковток сирівцю, щоб промочити горло, і кинув пальці на струни:

Ой місяцю-княже, чого зажурився,
чого засмутився?
Чи орда напала та полон забрала,

²¹ Боян – це міф, помилка перших перекладів «Слова». Насправді був Ян, Ян Вишатич. Див. примітки в кінці книжки.

чи кінь притомився,
чи кінь притомився?
Орда не напала й полону не брала,
і кінь не стомився, —
я в чистому полі, у чистому полі
з дівчиною стрівся,
з дівчиною стрівся...

Співали всі. Співали про молодого місяця-князя, серце якого навек полонила красна зоря-дівчина, про його тугу за вільним життям, про його молоді літа, що безповоротно відлетіли білими лебедями за далекий небокрай... Співали всі.

Князь з княгинею сиділи в голові столу, як лебідь з лебідкою, і, обоє сиві, мовчки дивилися одне на одного, і сльози блищали на їхніх очах.

Я в чистому полі, у чистому полі
з дівчиною стрівся,
з дівчиною стрівся...

Співали всі. Та з-поміж багатьох голосів вирізнявся голос Славуті. Рокотали гуслі під його пальцями, і чистий, мов кришталь, голос злітав під стелю, дзвенів там срібним жайворонком.

Нарешті чари скінчилися. Пісня завмерла, затихла в далеких темних закутках, а натомість гридниця знову здригнулася від гromу голосів, вигуків захоплення, від тупоту ніг.

— Слава Янові нашого часу!

— Слава співцеві Славуті!

А він сидів, заплющивши очі, і ждав, коли вгамується цей шал. Він давно звик до таких нестримних проявів людських почуттів, бо краще, ніж будь-хто інший, знав, яку-то велику силу має пісня, і музика, і слово.

— Хто ж насправді Славута? — спитав Ждан, коли Кузьмище трохи заспокоївся. — Боярин, а з його слів виходить, що смерд, у його хаті повно всілякої зброї та книг, а співає, мов соловейко! Знається з князями, а держиться, як простий чоловік! Хто ж він насправді?

Розімлілий від ситого князівського пригощення, Кузьмище витер широким рукавом рота і бороду і виричав на Ждана свої випуклі очі.

— Справедливий чоловік! Не одного смерда виручив від князівської, боярської чи тиунівської наруги, не за одного гридня заступився перед князем!

— Та хто ж він? Звідки? Який його рід? — допитувався Ждан. — Розкажіть!

— Кажуть, він ще й волхв, ворожбит, — сказав Стоян і тріпнув білявим чубом. — І чаклувати вміє, і кров замовляти, і вовком перекидається, якщо треба, і Дажбогу та Перуну поклоняється.

— Ну, не патякай зайвого, сестринцю!²² — обірвав молодика Кузьмище. — Мало що кажуть!

— Диму без полум'я не буває, — не здавався розчервонілий від хмільного Стоян. — Кажуть, коли князь знайшов його ще малим серед темного лісу, серед непрохідних боліт, куди затягли його до себе в науку лісовики та русалки...

— Заткни вершу, Стояне, і не мели казна-чого! — обірвав гридня Кузьмище. — Коли хочете знати правду, то послухайте... Я достеменно знаю, як це було.

— Розкажи, Кузьмо, розкажи! — повернувся до нього Самуїл. — Хай молодь послухає...

²² Сестринець — син сестри, племінник.

– Ну, то гаразд. – Кузьмище навалився грудьми на стіл і повів на слухачів своїми чорними очищами. – Було це, мабуть, півсотні літ тому. Старий князь Всеволод, батько нашого князя Святослава, одного разу пішов з військом на половців, які прорвалися аж за Десну, до Дніпра, і плюндрували там села і городки. Почули про це половці і поспішили назад, а князь, запечалений тим, що не пощастило йому зустрітися з ворогом і відбити полон, вирішив повертатися додому... Та ось у бору, неподалік від Дніпра, гридні почули дитячий плач. Туди – аж там двійко діток: дівчинка, старша, і хлопчик. Привели до князя. А вони перелякалися – плачуть ще дужче.

– Ну, чого плачете, чада? Я ж не половець! – промовив князь. – Де ваші батьки?

– Батьки там, – махнула кудись рукою дівчинка. – Повбивані лежать...

– А ви?

– Ми сховалися в лісі... А всіх наших немає: хто вбитий, кого у полон потягли... Одним нам пощастило сховатися...

– Як же тебе звати, отроковице?

– Дариною.

– А малого?

– А мене Славutoю, – підвів на князя свої ясні оченята хлопчик.

Князь замислився. Що робити з чадами? Залишити тут – загинуть...

– Зі мною поїдете? – спитав їх. – До Чернігова...

– Поїдемо, – сміливо відповів Славута. – Якщо даси коней...

Так чада потрапили на княжий двір. Поселили їх у бездітної князівської кухарки, мовляв, хай привчаються до праці. І був би Славута дворовим чоловіком – кухарем, конюхом чи, в кращому випадку, гриднем. Та доля вготувала йому інший шлях. Тут Кузьмище замовк, простягнув зарослу чорним волоссям руку до корчаги і налив кухоль квасу... Випив, крякнув, розгладив бороду. Ніхто з слухачів, – а слухали всі, хто сидів поблизу, – і не поворухнувся. Цікаво розповідає старий!.. Навіть Самуїл сидів замислений.

– І цією долею був наш князь Святослав, тоді малолітній отрок, як і Славута, – повів далі гридень. – А трапилося це так. Славута змалку любив співати і грати на сопілці, на бубнах та гусях. Дідусь його навчив. І показав, як сопілки вирізувати. От одного разу за валами, під горою, вирізав малий гілочку калини, сів під кущем та й майструє дудку. І незчувся, як до нього підійшов чорнявий хлопчина у гарному вбранні – шовковій сорочці, оксамитових штанях та в червоних чобітках на срібних підківках. У руках у нього невеличкий, але зроблений найкращими князівськими майстрами лук, а за спиною тул²³ зі стрілами.

– Як тебе звати? – спитав хлопчик.

– Славutoю.

– А мене Святославом... Що ти тут робиш?

– Сопілку. Хіба не бачиш?

– І ти вмієш грати?

– Умію.

– Ану заграй!

Малий Славута закінчив майструвати, приклав сопілку до рота і заграв.

Княжич стояв як зачарований. Оченята його блищали.

– Ану дай мені!

Славута простягнув дудку.

Княжич подув у неї, та почув лише невиразне шипіння.

– Але ж вона не грає!

– Бо треба вміти.

²³ Тул – сагайдак, тобто шкіряна сумка для стріл.

– То навчи!

Славута показав, як треба складати, як дмухати, як і коли затуляти і відтуляти дірочки. Княжич був тямущий хлопець і скоро почув, що і в нього щось виходить. Не пісня, звичайно, не музика, а протяжний тихий свист, що змінювався, коли він закривав чи відкривав дірочки.

Хлопчина зрадів.

– Давай мінятися! Я тобі лука – ти мені сопілку!

Славута здвигнув плечима.

– Бери так. Я собі ще зроблю, коли захочу.

Та княжич був гордий.

– За так не хочу. Бери лука!

Той узяв. Оченята його заблищали, як і в княжича. Обидва хлопці були задоволені обміном.

Але тут з кущів раптом виринув гридень, що доглядав княжича. Він був задиханий, переляканий.

– Княжичу, я з ніг збився, шукаючи тебе! Княгиня плаче, князь сердиться – пропала дитина! А ти тут... з цим смердом! Що ви тут робите?

– Це не смерд, а Славута, – відповів Святослав, настовбурчившись. – Він так гарно грає на сопілці!

– На сопілці! А лук твій де? Уже цей білявий татъ виманив у тебе? – І вихопив з рук ошелешеного Славуту княжичевого іграшкового лука.

– Не смій! – крикнув княжич. – Ми чесно з ним помінялися!

Та гридень і слухати не захотів, схопив Славуту за комір, а княжича за руку і потягнув. Перед хоромами, в оточенні стривоженої челяді, стояли князь і княгиня. Побачивши сина, княгиня заплакала, поцілувала в голову.

– Ну, де ж ти задівся, чадо моє! Я думала, тебе вже й на світі немає! Хіба ж можна так?

– Це все ось цей замазура наробив, – сказав гридень і поставив Славуту наперед. – Вивів із дитинця аж на гору, в кущі, виманив лука...

– Неправда! – випручався з материних обіймів Святослав. – Я сам вийшов і зустрів там Славуту. Він зробив сопілку і так гарно грав на ній! От я й помінявся з ним – дав йому лука, а він мені сопілку... Не карайте його!

Князь Всеволод наказав гридневі, щоб відпустив хлопця.

– Ти справді вмієш грати? – спитав, присівши перед малим.

– Умію, – крізь сльози промовив Славута.

– Ну, заграй!

Отрок узяв у княжича сопілку і почав грати. Спочатку у нього нічого не виходило, бо не знав він, чого ждати від грізного князя – похвали чи кари. З сопілки виривалися непевні, уривчасті звуки. Та ось вони зміцніли, стали ясними, ніжними і попливли по всьому подвір'ю, збираючи до себе людей. З гридниці повиходили гридні, зі стаєнь – конюхи, з кухні – кухарки з дворовими дівчатами. Хто так гарно грає?

Князь підвівся і довго слухав малого. А коли той скінчив, запитав:

– А на гусях теж умієш? І співати вмієш?

– Умію.

Князь наказав принести гуслі.

– Заграй і заспівай, отроче!

Хлопець пройшовся пальцями по струнах – і вони раптом ожили, забриніли, зарокотали, мов живі. А дзвінкий дитячий голос завів:

Коні іржуть за Сулою —
дзвентить слава в Києві...

Князь аж наперед подався. Він любив пісні, сам співав. Та почути від хлопчини саме цю, свою улюблену пісню, яку склав колись славетний Ян Вишатич!..

Такого не сподівався...

Пісня розповідала про похід русичів на половців, про переможну битву в далекому полі за Сулою, про повернення переможців до Києва. А їм назустріч виходили люди, вітали, плакали з радощів, дякуючи, що захистили від бузувірів, які вогнем плюндрували Руську землю. А над Києвом дзвонили в усі дзвони, і їхні чисті звуки пливли і пливли в голубому небі, прославляючи князя і його дружину...

Коли пісня затихла і Славута, опустивши руки, потупив очі, князь підійшов, погладив малого по голові і спитав:

– Чи ти знаєш, чию пісню співав?

– Дідусь казав – Янову... А хіба ні?

– Янову, синку, Янову... А Ян, що би ти знав, був співцем мого прадіда Ярослава, діда Святослава та батька Олега... Який це співець, кажуть, був, щоб ти знав!

– Я хотів би бути таким, – сказав Славута.

– Ти! – князь задумався, а потім повернувся до княгині: – А що, княгине, візьмемо цього отрока нашому Святославові до пари, для заохочення? Хай разом живуть, разом навчаються... А там видно буде, що з того вийде. Гадаю, Святославові потрібен такий товариш... А якщо не товариш, то хоча б хлопчик на послугах... Га?

Поки княгиня думала, Святослав радісно загукав:

– Візьмемо його, татусю, візьмемо! Він навчить мене грати на сопілці та на гусях, а я його – стріляти з лука! Так гарно нам буде вдвох!

Князь засміявся.

– Так тому й бути!

Ось з того дня Славута й не розлучається зі Святославом. Усе, чому вчені монахи та смислені воїни вчили княжича, засвоював разом з ним і малий Славута: і читати, і писати, і на коні їздити, і мечем та луком володіти, і в походи ходити. І так подружилися хлопці, ніби були один одному рівня, ніби один не був княжичем, а другий – смердом. Така щира дружба між ними триває і до сьогоднішнього дня. – Кузьмище стишив голос і потягнувся до кухля. – Оце вам билиця, оце вам і казка, а мені ківш пива та тарані в'язка!

Ждан витягнув шию, глянув через голови на старого співця, що сидів побіля князів. Він був прекрасний: обличчя одухотворене, очі сяють, як зорі, з високого чола спадають пасма густого сивого волосся, пальці літають по струнах, і попід стелею пливе нова – котра за цей вечір! – пісня:

Ой літа молоді,
білі лебеді,
хоч помайте крильми
з-за гори мені...

Розділ третій

1

Рано-вранці з Києва виїхали гінці до Переяслава, Чернігова, Смоленська, Новгород-Сіверського, Трубецька та Рильська. Святослав і Рюрик скликали князів до походу на половців. У Новгород-Сіверський вирушили Кузьмище і Ждан.

Мчали вони без відпочинку, і на п'ятий день, об обідній порі, добралися до Новгород-Сіверського.

З високої гори, де розкинувся посад, фортецю було видно як на долоні, бо лежала вона в улоговині, між Десною і широким яром, на самою природою укріпленому шпилі, і займала весь той просторий шпиль, забудований князівськими хоромами, собором, гридницею, конюшнею, зброярнею, кухнею та іншими допоміжними будівлями. Могутні вали, насипані понад самим краєм обриву, дубові, потемнілі від часу заборол та вежі, глибокий рів, що відділяв шпиль від материка, перекидний міст через нього та вузький, вигнутий черепашкою, щоб утруднити дії нападників, підїзд до ґратчастої залізної брами, що піднімалася й опускалася на цепах, – усе це робило фортецю неприступною.

Кузьмище затрубив у сигнальний ріг, що висів у нього біля пояса.

На валу з'явилося кілька воїв-севрюків.

– Ге-гей! Звідки? – загукали вони.

– Від князя київського Святослава до князя Ігоря! – відповів Кузьмище.

Їх впустили у фортецю, провели до хоромів. У просторих сінях до них вийшов молодик у оксамитовому каптані та жовтих чоботях на залізних підковах. Був він красень. Груді колесом, на щоках рум'янець, кучерявий русий чуб безладно спадав на лоба, у злегка нахабних очах – лукаві вогники.

– Хто такі? – спитав зверхньо.

– А ти хто? – у тон йому відповів Кузьмище.

Молодик здвигнув плечима, усміхнувся, мов добрим знайомим.

– Я син тисяцького Рагуїла – Янь.

– А ми посланці від київського князя Святослава до князя Ігоря.

– Почекайте до вечора... Князь з княгинею Євфросинією приймають гостей.

Кузьмище настовбурчив чорну бороду, засопів носом.

– Хлопче! Та чи ти відаєш, що говориш? У нас до князя спішні вісті! Похід на половців готується! А ти – до вечора! Ха! Бачили таке?

Цей хлопець, Янь, видно, ніколи не сердився. Він розгонисто зареготав і жартома штурхнув старого гридня в груди.

– Чого кричиш, борода? Відразу сказав би про похід! – І розчинив двері: – Заходьте!

У великій світлиці, незважаючи на те що день був сонячний, стояли сутінки. Кольорові шибки пропускали мало світла. В кутку, перед образами, горіли свічки.

Гінці вклонилися, привіталися.

Ждан відразу впізнав князя Ігоря, хоча бачив його лише один раз кілька років тому, коли той приїздив до Путивля. Він не змінився: ті ж проникливі суворі очі, чорний чуб, зачесаний назад, та невелика, акуратно підстрижена борідка різко відтіняли чистоту худорлявого обличчя, а міцна шия і широкі плечі свідчили про неабияку силу. Мав він тридцять і три роки. Поряд з ним, на чільному місці, сиділа русокоса красуня-жона – княгиня Євфросинія... А далі за столом темніло кілька чоловічих постатей, але розглядати їх було ніколи, бо, побачивши Кузьмищеву бороду, Ігор розкинув руки:

– Кузьмище! От не ждав! Скільки ж це літ я тебе не бачив?

– Та вже, мабуть, чотири літа... З того часу, як ми разом з тобою, княже, та з ханом Кончаком на Київ ішли, щоб відвоювати його у Рюрика для князя Святослава. А Рюрик, не будучи дурнем, обійшов нас з тилу та й припер до Дніпра. Мусив я шугнути у куші!.. А тобі ж, княже, як поталанило?

– Ха-ха-ха! – зареготав Ігор. – Ну й нагадав ти історію!.. Ми з Кончаком встигли скочити у човен, що, на наше щастя, стояв біля берега, і теж втекли – перевели дух аж у гирлі Десни, у Городку. Там же на radoщах, що врятувалися, домовилися, коли підростуть наші діти – мій син Володимир, а ханова дочка, – стати сватами... Гай-гай, як це давно було!.. А нині ти з чим до мене завітав?

Кузьмище подав пергаментний сувій. Ігор зламав воскову печать, розгорнув і почав читати вголос. Святослав сповіщав про напад Кончака на Переяславську землю, закликав князів у похід, щоб відомстити нападникам.

– От тобі й сват! – вигукнув, дочитавши, Ігор. – От тобі і Кончак! Заприсягся бути сватом, а тепер плюндрує Руську землю! Га? Дуже він знахабнів останнім часом. Підбив під свою руку кілька орд і вважає себе великим ханом... Наробить він лиха, якщо не дати відсічі!

– Однак же не на Сіверську землю він напав, а на Переяславську, – подав голос із-за столу чорнявий молодик у червоному князівському корзні. – Хай Володимир Глібович і чуває боки! А ми далеко!

– Е-е, Святославе, від Дмитрова до Путивля зовсім недалеко! Звичайно, син Глібів загордився, вважає, що він зі своїм Рюриком – пуп землі Руської. Видав сестру свою Ольгу за мого брата Всеволода, а нас, Ольговичів, цурається, не родичається!.. Та не про те зараз мова. Добре, що Кончак не пішов далі. А коли б пішов? Хто відає, куди б він повернув? На Переяслав, на Путивль чи на твій благословенний Рильськ? Брат наш Святослав Київський правильно чинить, що йде в похід.

Він знову повернувся до гінців:

– Князі уже виступили?

– Коли ми відїздили, то вже збиралися. Вони мали перейти Дніпро і ждати в Ольжичах Ярослава Чернігівського, а потім рушити до Лохвиці на Сулі. По дорозі до них мав приєднатися переяславський полк...

– Отже, нам теж іти до Лохвиці... Ти готовий, Всеволоде? – запитав Ігор могутнього з виду чорнявого мужа, що сидів по праву руку від нього і спокійно, ніби мова йшла про якісь дрібні буденні діла, обгризав гусяче стегно.

Це був Ігорів молодший брат, князь Всеволод Трубецький.

– Мої кмети²⁴ завжди готові. Два дні на збори – і ми в путі, – відповів Всеволод. – Я з радістю розімну своїх коней та й сам погуляю в степу.

– А ти, Святославе, княже Рильський? – повернувся Ігор до молодика у червоному корзні.

Той розпростав вузькі юнацькі плечі, гордо випростався. На його жовтуватому обличчі пробився ледь помітний рум'янець, а трохи розкосі очі блиснули молодечтвом.

– Я теж готовий, стрию. Сьогодні ж помчу до Рильська! А за два дні виступлю до Путивля, де зустрінуся з тобою і стрієм Всеволодом.

– Ну, от про все і домовилися!

Тут підвівся отрок, що сидів непорушно по праву руку князя Всеволода. Було йому літ чотирнадцять, але темні брови і густий темно-русий чуб, зачесаний назад, робили його трохи старшим на вигляд.

– Княже, – промовив він деренчливим голосом, що вже втратив дитячу дзвінкість і почав ламатися, – а мені ти дозволиш піти в похід?

²⁴ Кмети – тут: кінні воїни.

Ігор пильно глянув на підлітка, і в його очах спалахнула ніжність. Це був його син, первісток, і любив він його більше, ніж інших дітей.

– Володимире, я радий за тебе. Ти справжній Ольгович! – з гордістю промовив князь, милуючись сином. – Мені приємно, що в тобі живе ратний дух наших предків. Безперечно, ти підеш зі мною! Бо вже час починати! Але підеш уже не простим воєм, а князем, на чолі путивльських стягів, бо віднині Путивль належить тобі!

– Отче, який я радий! – вигукнув княжич захоплено і, підбігши до князя, поцілував його в плече. – Я сьогодні ж вирушаю до Путивля! Я зберу свій полк! Я приготую все, щоб достойно зустріти князів у себе в Путивлі!

Потім наперед виступив Ждан і простягнув Ігорю свій сувій.

Ігор почав, як і перший лист, читати вголос. Святослав Київський розповів про втечу юнака з половецького полону, про зустріч з Кончаком і Самуїлом. А наприкінці радив Ігореві взяти Ждана на князівську службу, «понеже отрок міцний, сміливий і розумний вельми і буде князеві не тягарем, а радістю, і понеже боярин Славута теж просить за сіє».

Ігор з цікавістю оглянув добре скроєну постать отрока, так розхваленого Святославом.

– Ти севрюк?

– Севрюк. Я з Путивльської волості, княже. Над Сеймом було колись сільце Вербівка, якщо знаєш...

– Чому було?

– Половці дотла його спалили.

– Воно й зараз є... Правда, в ньому кілька хат усього... Але є!

– То, може, і з мого роду хто залишився? – скрикнув Ждан. – Ото була б радість!

– Коли-небудь дізнаєшся... А зараз ти хочеш, я так зрозумів, поступити до мене на службу. І за тебе клопочуть князь Святослав та боярин Славута... Що ж ти вмієш?

– Руки й голову маю – то й умію немало... Чого не вмію – навчуся!

– Ось ти який! А все ж... Коней доглядати вмієш? З лука стріляти? Мечем та списом орудувати?

– Біля коней я змалечку... А в Половеччині три роки доглядав з батьком табуни Секенбея... Вмію і мечем рубнути, і списа метнути!

– А ще що?

– Читати вмію і писати...

– Навіть так! Та ти просто знахідка для мене! Ви чуєте? Він навіть читати й писати вміє! А по-половецькому гомоніти навчився?

– Був час і для цього, княже... Який біс хотів би, так біда навчила!

– Гм... Ти з простих смердів?

– З простих, княже.

– А хочеш із грязі та в князі?

– Ні, я цього не хотів, коли добирався на рідну землю. Це вже князь Святослав надумав, а особливо боярин Славута... Чув про Славуту, княже?

– Ще б пак! Це ж мій учитель... Він навчав багатьох Ольговичів!.. Ким же ти хочеш бути?

– Ким накажеш, княже... Після Половеччини ніяка робота не страшна – був би кусень хліба та куток теплий...

Ігор замислено затарабанив пальцями по столу – щось міркував. Однак було видно, що хлопець йому подобається.

– То кажеш – любиш коней і вмієш доглядати їх?

– Люблю, княже, і вмію.

– Тоді я беру тебе... Мені якраз потрібен конюший, бо старий упокоївся.

– Дякую, княже. Старатимуся.

– Але не думай, що тобі в мене буде солодко. Муситимеш супроводжувати мене в усіх походах, у битвах! Якщо боїшся, то ще є час передумати і відмовитися.

– Я залишаюся у тебе, княже, – твердо сказав Ждан.

– От і гаразд, – завершив розмову Ігор і повернувся до широкоплечого, з окладистою бородою чоловіка, що сидів віддалеки разом з Янем: – Рагуїле, покажи новому конюшому стайні, коней, конюхів, потурбуйся про житло та одяг і дай притулок гінцям князя Святослава!..

– Слухаюся, княже, – статечно вклонився, підводячись, Рагуїл. – Зараз ми з Янем все зробимо!

2

У полі, біля Ольжич, на лівому березі Дніпра, розкинувся військовий стан. Третій день безперервно горіли у снігах багаття, вої варили куліш з яловичиною, сушили онучі біля вогню, самі грілися, бо в наметах, що гулко лопотіли під вітром, ходив мороз.

Довкола наметів у два ряди поставлені сани – голоблями в поле на випадок несподіваного нападу. На саннях – зброя, кольчуги, щити, сухарі, крупи, солонина, заморожене м'ясо, овес... Довкола не вгаває тисячоголосий людський гомін та кінське іржання.

А вої все прибувають і прибувають.

Великі князі Святослав і Рюрик ждуть з Чернігова князя Ярослава з дружиною. Святославові не терпілося побачитися з братом – виїздив назустріч у поле, за Ольжичі. Той прибув лише надвечір. Без війська, з невеликою дружиною для охорони.

Святослав глянув – потемнів на лиці. Невже і цього разу любий братик приготував якусь каверзу? Це вже не вперше. Як тільки посів після нього чернігівський стіл, так і став гнути по-своєму – сторонитися старшого брата, заводити дружбу з Ігорем та Всеволодом, відокремлюватися від Києва, ухилятися від спільних походів на половців, загравати з ними і навіть укладати якісь там угоди... Хотілося Святославу сказати різке слово, але стримався, тільки подумав: «Ох, брате, брате! Невже заздриш мені? Невже і тебе, як інших, спокушає великокнязівський стіл? Дурний еси! Не зазнав ти гіркоти мого становища – бути великим князем і мало що могли! Сидіти на золотому столі київському, що належав колись великим князям Святославу, Володимиру, Ярославу, Володимиру Мономаху, і відчувати себе другорядним князем землі Руської! Бо хіба ж зрівняєшся по кількості воїв та по багатству з Ярославом Галицьким чи особливо з Всеволодом, князем Володимиро-Суздальським? Тільки й слави, що князь великий Київський. Який душевний біль, яка гризота в серці!.. Ох, брате, брате! Ось і тепер явився без війська. Знову мудруватимеш, хитруватимеш, викручуватимешся. Ти завжди такий – з самого малечку! Хитрунчик! Мазунчик мамин!»

Хотів відразу запитати, що трапилося, хотів різке слово мовити, але промовчав. Любив молодшого – на цілих п'ятнадцять літ! – брата, любив у ньому своє дитинство, свою молодість. Глянув у його хитруваті карі очі – мовчки обняв, поцілував у шорсткі, покриті інеем вуса і повів до нагрітих князівських покоїв.

А там уже заждалися: великий князь Рюрик, сини Святославові – Всеволод Чермний та Олег, торчеські хани Кунтувдей та Кулджур, що зі своїми чорними клобуками сиділи по Росі та Стугні і за це служили збройно київським князям, воєвода Андрій та воєвода Роман Нездилович, боярин Славута, старий воєвода Тудор.

Після взаємних привітань сіли до столу. Їли, пили, говорили про се, про те, а коли наситилися, Святослав відклав набік ложку і сказав:

– Братіє, нині зібралися ми всі тут, окрім князів Володимира Переяславського, Ігоря Новгород-Сіверського, Всеволода Трубецького та Святослава Рильського. Вони мають приєднатися до нас на Сулі, щоб рушити на окаянного Кончака. Якщо ми не вдаримо по ньому

сьогодні, то він, возгордившись, нападе на землю Київську і Чернігівську, і Сіверську завтра. Зібрали ми нині силу немалу – то, може, й рушимо? Хто як мислить?

Святослав добре знав думку всіх, хто сидів за столом, окрім братової, і чекав, що скаже Ярослав.

Ярослав мовчав. Спокійно дивився на великого князя і, розчервонілий з морозу, задумливо куйовдив лівою рукою густу чорну бороду. Був він не старий, мав сорок чотири роки, а поряд із обважнілим, зовсім сивим Святославом виглядав ще молодшим. Так що його можна було швидше прийняти за сина Святославового, ніж за брата.

Тишу порушив Рюрик:

– Що ж тут мислити? Зібралися всі – отже, в похід! Завтра ж і рушаймо! – і пристукнув рукою по столу.

Це був діяльний, розумний, хоча запальний, гарячкуватий князь. Рано здобувши київський стіл, він вів довгу і вперту боротьбу проти Святослава, який всіма силами намагався вигнати його з Києва. Не раз спалахували між ними котори²⁵ і люті січі, не раз лилася на берегах Дніпра кров їхніх воїв. А три роки тому Святославів двоюрідний брат князь Ігор навіть привів з собою Кончака та Коб'яка з ордами на допомогу. Правда, всім – і Святославу, і Ігорю, і Кончаку – довелося тікати без оглядки. Половці були порубані на березі Дніпра, біля Чорторія, загинули хани Козл Сотанович та Кончаків брат Єлтут Атракович, два сини Кончака потрапили в полон. Однак повністю скористатися з цієї блискучої перемоги Рюрик так і не зумів. Йому на перешкоді стало впливове, багате і могутнє київське боярство, яке стомилося і почало розорятися від безперервних кривавих міжусобиць, однак не хотіло мати в Києві сильного князя, бо боялося обмеження своїх прав і свобод. Тому ліпші київські мужі порадили Рюрикові, нібито для блага Руської землі, поступитися владою і віддати Святославу Київ, а собі залишити Київську землю. Рюрик погодився і сів у Білгороді. А що він мав робити? Без боярства, без київської раті, без підтримки чорних клобуків, що набирали все більшої сили на окраїнах Київської землі, він міг би втратити все... Ось так у Київському князівстві з'явилося два співправителі – Святослав та Рюрик. Обидва досить могутні володарі, бо Святослав, крім Києва, ще мав обширні володіння у Сіверській землі, а Рюрикові володіння простиралися від Сули на сході і Росі на півдні до Горині і Прип'яті на заході та півночі. І все ж цей дуумвірат²⁶ означав разом з тим і слабкість Київського князівства, бо між співправителями хоч і панував мир, однастайності не було.

Зараз Рюрик не міг уторопати, чому Святослав висловився так туманно, невпевнено. Хитрує? Який смисл? Сам же затіяв похід!

– Безперечно, йти! І погромити поганих! – повторив він і обвів усіх присутніх суворим поглядом своїх холодних крицево-сірих очей.

Його зразу ж підтримав хан Кунтувдей, дебелий круглоголовий торк²⁷ років сорока. Він долонею протер сите, обсмалене морозом лице, блиснув вузькими чорними очима.

– Чому князь Святослав так питає? Для чорних клобуків хан Кончак, а особливо хан Коб'як – ворог... Людей б'є, скот грабить... Чорний клобук іде в похід на хана Кончака і зловить його на аркан!

Хан Кулдюр, щуплий, жовтолиций, мовчки хитав головою. А старший син Святославів Всеволод Чермний, прозваний так за рудий, аж червоний, колір чуба і бороди, здивовано низав плечима.

– Хто ж проти походу? Хіба є в кого інша думка? Військо зібране, готове в путь – не розпускати ж його по домівках!

²⁵ Котора – сварка, чвара, міжусобиця.

²⁶ Дуумвірат – спільне правління двох осіб.

²⁷ Торки – тюркське плем'я, що було на службі у руських князів.

Ярослав усміхнувся кутиками уст. Який гарячий у нього племінник! І, здається, натякає на нього, пускає невидимі стріли в свого стрія? Ну що ж, він прийме виклик!

– Я проти, – промовив він тихо і ще тихіше повторив: – Я проти...

Всі голови обернулися в його бік. Чи не почулося їм?

Святослав стиснув зуби. Він так і знав! Хитромудрий Ярослав приїхав для того, щоб знову, як це бувало вже не раз, викинути коника!

– Чому, брате? – запитав, ледве стримуючись. – Ти ж знаєш, що без тебе, без твого могутнього і хороброго полку ми не можемо сподіватися на остаточний успіх... Для задуманого походу в глибину Половецької землі потрібні великі об'єднані сили! Ти ж підведеш нас усіх!

– Нині, браття, не ходіть! – з притиском сказав Ярослав. – Який зимою похід? Одні муки! Сніги, морози, безкормиця для коней... На носі – весна. Розтане – буде ще гірше... Давайте виждемо час і, якщо дасть Бог, влітку підемо. Зберемо ще більшу силу, погромимо половців і заженемо Кончака за Дон, аж в Обези, як колись Володимир Мономах загнав його батька Атрака... Залишилося ж зовсім небагато ждати – березень, квітень, травень... Зате підготуємося як слід!.. Та й недужий я зараз...

– У нас уж все готове, княже, – чого ждати? Ніби для нас первина робити зимові походи! Кончак же не ждав весни, а напав у найлютіші морози, в снігопади. І безкормиці не боявся! – вигукнув Рюрик.

За столом запанувала тиша. Ярослав не поспішав відповідати Рюрикові на його справедливі слова, кривив губу.

Святослав осудливо похитав головою, пильно подивився на Ярослава. Потім тихо почав:

– Княже Ярославе, якщо між братією не буде злагоди, то ні сьогодні, ні завтра не підемо ми на половців і не заженемо їх за Дон чи в Обези. Всі біди землі нашої – від гордині князівської, від того, що князі про мале «се велике» почали мовити і, маючи волость, накидати оком на чуже – се моє і те моє теж!.. Ні, братіє, так не годиться! Котори та усобиці – то загибель землі нашої! Погані дивляться, що між князями немає миру, і без страху нападають на наші села та городи, грабують добро наше, полон беруть, людей убивають...

– Брате, я не починаю усобиць, я тільки кажу, що не хочу йти зараз у похід, – стримано заперечив Ярослав. – Не хочу мордувати ні воїв, ні себе...

– Коли б тільки це, Ярославе, – перебив його Святослав. – Коли б тільки це... Та боюся, що причина в чомусь іншому... От тільки не розумію в чому... Коли помер наш батько князь Всеволод, то я замінив його тобі і при цьому не раз повчав, що не книжна премудрість прикрашає князя, а його бажання служити землі своїй, уміння смиряти свою гординю перед старшим князем – батьком чи братом, вуйком чи стрієм, що посідають великокнязівський стіл. Смирення молодших зміцнює Руську землю, зарозумілість руйнує її. Пощо руйнуєш братню злагоду і любов? Ми з князем Рюриком нарешті дійшли згоди – і настав мир на Руській землі, а ти хочеш його при корені зрубати. Негоже так чинити, княже!

Ярослав почервонів, на лобі у нього виступив піт. Комуś іншому відповів би різко, сердито, ні від кого не потерпів би подібних слів. Та Святославі, який у дитинстві замінив йому рано померлого батька, не смів сказати різкого слова. Хитрувати міг, лицемірити міг, а прямо, відверто сказати не смів. Тому заперечив тихо:

– Брате, все, що ти говориш, то істинна правда. З одним не можу погодитися – що я сію зерно незгоди між братією. Не йти в похід – це ще не означає, що я розпочинаю усобицю. Ні, я просто не готовий до походу. І військо моє не готове, і сам я погано себе почуваю. Хіба можна за це осуджувати?

Всі надовго замовкли. За столом запала гнітюча тиша. Святослав відчував, що Ярослав нещирий, що причина відмови у чомусь іншому, а не в недозі. Та не хотів він затівати на людях сварку з братом. Князі Всеволод Чермний і Олег, бачачи, що батько мовчить, теж не сміли нічого сказати. Хани утупилися вузькими очима в стіл і нічим не виявляли своїх почуттів.

А воєводи Андрій, Роман і Тудор, дотримуючись неписаного закону, що менші говорять тоді тільки, коли їх питають, взагалі за вечір не проронили жодного слова.

Врешті знову заговорив Рюрик. Заява його було для всіх як грім серед ясного неба.

– Якщо князь Ярослав не йде, то я теж не йду! Оборона Руської землі – наш спільний обов'язок, а не тільки мій чи Святославів!

Хтось крикнув. Святослав розвів руками. Не вистачало, щоб князі, ще не вирушивши в похід, пересварилися. Що ж тоді сказати війську? Як пояснити, що одні князі йдуть у поле, а інші вертаються додому? Відмінити похід? Але ж сіверські князі досі простують до Сули. Що ж вони скажуть, коли нікого там не застануть? Та й Володимир Глібович уже зібрався і чекає сигналу... Ох, як усе негарно складається!

– Братіє, бачу, поспішив я з походом, – почав він з боєм у голосі. – Не домовився заздалегідь, не попередив... Хотів швидше, щоб до весняного бездоріжжя повернутися назад... У цьому моя вина... що ж нам тепер робити? Припинити похід? Але ж віз покотився з гори – не легко його зупинити... Тому ось що я намислив: якщо князі Ярослав і Рюрик не йдуть у похід, то й мені негоже це робити. Я теж повертаюся додому... Однак військо піде в поле! Замість себе я настановляю князя Ігоря як найстаршого і найбільш смисленого. А до зустрічі з ним полки поведе мій син князь Всеволод... Мета походу та ж сама – перейти Ворсклу, знайти половецькі кочів'я і погромити їх! Бажано зустрітися з самим Кончаком... Ти не перечиш, княже Рюрику?

– Ні, не перечу... Свій полк я вручаю князю Володимирі Глібовичу. А до зустрічі з ним поведе його воєвода Андрій.

Святослав полегшено зітхнув. Здається, пощастило виплутатися із безглузлого становища, в яке завів усіх своїм лукавством брат Ярослав.

– Тоді досить розмов. Віддайте полкам наказ виступати завтра зі сходом сонця!

Розділ четвертий

1

Дві раті – київська і сіверська – зустрілися у неділю вранці біля Лохвиці на Сулі. У полках – ні веселих розмов, ні сміху, ні гамору, як це звичайно буває, коли кінчається важкий перехід. Вої похмуро, з жахом і люттю дивилися на розорене, сплюндроване Посулля. Все знищено. Укріплені городки взяті приступом і спалені, навколишні села лежали безлюдні, мертві. Сніги на багато поприщ довкола почорніли від диму і попелу. Ні людини живої, ні худоби, лиш де-не-де поміж пустками гарчать здичавілі голодні собаки, гризучись біля замерзлих трупів, та вороння тривожно каркає, кружляючи в холодному сірому небі.

Страшні спустошення викликали в серцях воїв ненависть, а ненависть поривала до відплати, до зустрічі з ненависним ворогом, що десь за Ворсклою ділить здобич та полон.

Особливо лютував князь Володимир Глібович. Це ж була його земля – Переяславська Україна. Недавно ще багата, багата, багата, тепер лежала вона в руїнах, дихала пусткою і тлінню. Було від чого впадати в шаленство! Він зчорнів на лиці, схуд, тільки очі горіли сухим блискучим вогнем!

Дізнавшись, що Святослав передав йому верховенство над об'єднаними силами, Ігор тут же наказав ставати на денний спочинок. Та в полках зчинився галас. Найдужче кричали переяславці:

- Який зараз може бути відпочинок! Наздоганяймо Кончака!
- Погляньте, що натворив окаянний!
- Веди, княже! Не гайся! Аж до Дону підемо – розоримо гнізда степових стерв'ятників!
- Кончак сплюндровав Переяславську Україну, а ми віддячимо йому тим же – спустошимо Половецьку землю! Сили у нас нині досить! – кричав нарівні з простими воїнами Володимир Глібович.

Його підтримали князі Всеволод Чермний, Всеволод Трубецький, Володимир Рильський та хан Кунтувдей.

- Ось-ось почнуться весняні відлиги – ми повинні поспішати, а то повернемося ні з чим, – сказав Всеволод Чермний.

Військо було, безперечно, стомлене. Та й за всіма писаними і неписаними ратними законами на п'ять-шість днів походу належало давати день відпочинку. Ігор знав це краще, ніж будь-хто тут інший, бо з п'ятнадцяти років брав постійно участь у багатьох війнах, нападах і походах. Але знав він і те, що весняні повені не за горами, що наздогнати Кончака нелегко, якщо взагалі можливо, що потрібно поспішати, бо кожен день дорогий. Тому, почувши одностайну вимогу війська йти далі, зовсім не наполягав на своєму.

- Братіє і дружино! – сказав він. – Се Бог уклав слова свої в уста ваші – тож бути посьому! Рушаймо за Хорол, за Псло, а там, якщо потрібно буде, і за Ворсклу! Знайдемо Кончака або інших ханів і відплатимо за все, що вчинили супостати на нашій землі!

Його слова були зустрінуті гучними схвальними вигуками. Всі почали після короткого спочинку лаштуватися до походу.

Ще два дні об'єднана рать верстала шлях до Псла, увечері перейшла його по льоду і, переночувавши в долині, біля лісу, вранці рушила до Ворскли.

Простір між Сулою та Ворсклою з давніх-давен за мовчазною згодою Русі і половців вважався нічийним. Сюди влітку йшли на промисли – бити звіра, ловити рибу – руські бродники, тут нерідко випасали свої табуни та череди і половці. За Ворсклою починалася Половецька земля – потрібно було пильнувати. Ігор послав далеко вперед сторожових воїнів-розвідників,

виставив посилену сторожу перед своїм, головним, полком, наказав, щоб дружинники і вої узяли зброю, яку до цього везли на санях.

На правому крилі у нього йшов Всеволод Чермний з братом Олегом, серединну частину раті займали чорні клобуки та дружина Володимира Рильського, позаду розтягнулися дружини Рюрика на чолі з воєводами Андрієм і Романом, замикало довгу, на кілька поприщ, похідну колону військо Володимира Глібовича.

Переяславський князь був украй незадоволений цим. Не приховували свого незадоволення і його бояри, дружинники та вої.

– Плентаємося три дні в хвості! Так і в ділі не побуваємо! – бурчав боярин Шварн, їдучи по праву руку від князя.

– Ігор хитрий! Поставив свій полк у голову! Стрінемо половців – він перший похапає здобич, а нам – що з носа спаде! – підтримав його муж Польгуй і кинув зліва косий погляд на князя. – Найбільше постраждала від половців Переяславська земля, а користь від походу матимуть інші! Хіба це справедливо?

Підїхав тисяцький, опасистий, похмурий, борода клином. Прилаштувався позаду князя, мовчки слухав розмову.

Князь помітив його, спитав:

– Що кажуть Рюрикові вої? Теж рвуться наперед, як і ліпші мужі?

– Княже, вої думають так само. Про нас забули. Князь Ігор дбає лише про себе та своїх родичів. Був би з нами князь Рюрик – не було б такого! Святослав знав, кого поставити на чолі раті – двоюрідного брата свого! А ми – пасинки! Ти б сказав йому, княже, бо вої ремствують!..

– Я поїду до нього, – сказав Володимир. – Я скажу йому! Рюрикової раті тут більше, ніж Святославової!

Підїхав тисяцький, опасистий, похмурий, борода клином...

– Княже, про нас забули. Князь Ігор дбає лише про себе та своїх родичів.. А ми – пасинки! Ти б сказав йому, княже, бо вої ремствують!..

Він приострожив коня і помчав наперед. До Ігоря підїхав після швидкої їзди розчервонілий, збуджений. Досада гризла серце.

– Що трапилось, княже? – спитав Ігор стривожено, помітивши злий вогонь у голубих Володимирових очах. —Чому залишив дружину? Ми ось-ось ступимо на Половецьку землю, і кожної хвилини слід чекати зустрічі з ворогом!

– Саме тому я і приїхав до тебе, княже! – з притиском сказав Володимир. – Поговорити хочу!

Ігор уважно глянув на нього і помітив, як у Володимира від збудження тремтять щоки. Молодий князь ще не вмів стримувати почуттів, а може, не хотів. Отже, розмова, видно, мала бути різкою, неприємною. Ігор здогадався чому.

Він кивнув бояринові Рагуїлу, Яню та ліпшому мужеві Федорові Уму, з якими їхав поряд, щоб ті відстали. І коли залишився з Володимиром сам на сам, запитав:

– Кажи, княже, що трапилося?

– Ніби сам не відаєш, Ігорю! Несправедливість чиниш!

– Се новина для мене! Яку?

– Свій полк поставив у голові, а мій залишив позаду. А по закону мій мав бути попереду!

– Чому?

– Бо Кончак на мою землю напав, мої волості попалив, пограбував, моїх людей побив чи в полон забрав! Ти бачив, яке спустошене Посулля? Отак майже всюди – аж до Переяслава! Люд збіднів, майже всі стали жебраками: коня нема, вола нема, збіжжя, щоб весною кинути в рілля, теж нема. Все забрали кляті! Ось чому мої вої ремствують на тебе! Ти позбавляєш їх здобичі! Бо всім відомо, що ліпший кусень дістається тому, хто йде попереду! А хто приходить на розбір шапок, той хіба що блюдо вилиже!

– Ми йдемо передусім для того, щоб відомстити Кончакові!

– Лукавиш, княже! Відомстити хочемо ми, переяславці, а здобич захопити хочете ви, сіверяни!

– Дурницю говориш, Володимире!

– Княже! – спалахнув Володимир Глібович і зблід.

– Я тут старший, і мені видніше, яке військо де поставити – в голові, на правому крилі, на лівому чи позаду...

– Воно й видно! Дбаєш тільки про себе, княже! Не мене поставив у голові, а себе! А по якому праву! Тільки тому, що Святослав послав тебе замість себе? А коли б Рюрик посилав, то, мабуть, мене поставив би на чолі війська?

– Може, й так, але тоді мене тут не було б!

– Чому?

– Бо не доріс ти, княже, стояти наді мною!

Обидва молоді й гарячі, вони настовбурчилися, як півні, і дивилися один на одного лихими поглядами. Кров шугнула обом у голови.

Володимир зблід ще дужче.

– Але я достатньо доріс, щоб стати супроти тебе, княже! Як уже стояв одного разу, коли ти у спілці зі своїм сватом Кончаком хотів заволодіти Києвом! Гадаю, ти не забув, як покинув військо напризволяще і кущами тікав від наших мечів до Дніпра, ніби останній боягуз!

Спогад про цю ганебну подію і досі пік соромом серце Ігоря. Зловмисне ж нагадування роз'ятрило стару рану ще більше. Смагляві князеві щоки спалахнули малиновим жаром, а очі блиснули люттю.

– Ти чого приїхав сюди, княже? – голос його прозвучав лиховісно. – Правди шукати? Не буде тобі правди! У голові станеш тоді, коли вертатимемо додому!

– Це твої останні слова?

– Останні.

– Ну, пожалієш, княже! – вигукнув Володимир і, приостроживши коня, шпарко помчав назад.

Невдовзі до Ігоря прискакали хани. Розхвильований Кунтувдей, бризкаючи слиною, калічив слова:

– Княже, що трапилося між вас? Володимир збісися! Завернув свій полк і прудко пошла назад! Хотів, щоб і Рюриків полк, і чорний клобук повертати назад, але моя подумав: а що скаже князь Ігор, що скаже князь Рюрик? Моя питає: що трапилося між вас? Володимир прилетів, як скажений, ніби ос його укусив! Воеводи Андрій і Роман не знай, що робити, – іти за тобою чи повертай за Володимиром... Їхнє військо зупиняй і стоїть на місці! Що робити, княже?

Хан Кулдюр підтакував:

– Чорний клобук теж не знає, що робити. Іти за тобою, княже, чи повертати назад?

Ігор сторонився. Не чекав такого несподіваного повороту подій.

– Як – повернувся назад? Як же він смів?

– Я не знай. Моя умовляй – і слухай не захотів, – стенив плечима Кунтувдей, похмуро дивлячись на Ігоря. – Ти ображай Володимира, княже? Ай-ай-ай!..

– Подумаєш – образив! Не хлопчисько ж! Та й не на прогулянку ми вийшли, а на війну!

– Що ж робити, княже? – спитав знову Кулдюр. – Може, скликати князів та порадитися?

Становище справді склалося раптом так, що сам Ігор не міг вирішувати, як бути, – зупинитися, іти вперед чи повернути назад? Він з досадою потер лоба і підкликав тисяцького:

– Рагуїле, зупини рать і сторожу. Об'яви денний спочив. Пошли гінців, щоб князі прибули до мене, – я буду в Рюриковому полку. І не гайся!

Всю складність і серйозність становища Ігор оцінив тоді, коли разом з князями Олегом, Святославом Рильським та ханами прискакав у Рюриків полк. Тут стояв глухий гомін, воїни відкрито ремствували на князів, проявляли незадоволення Ігорем, вимагали від воевод теж повертатися назад.

– Князь Ігор образив Володимира!

– І всю Київську землю!

– Не будемо підкорятися Ольговичам! Князь Рюрик не потерпів би такого до себе ставлення! Володимир правильно вчинив!

– Повертаймо до Києва! Хай Ігор воює сам!

Воеводи Андрій та Роман Нездилович від цих криків утягували голови в плечі, розгублено поглядали один на одного. Приїзд Ігоря ще більше роздратував військо. Гомін не стихав. Передні мовчали, зате з задніх рядів неслися крики, погрози:

– Додому! Воліємо з князем Рюриком ходити в похід!

– Ігор зло чинить!

– Зарозумівся!

Прискакали князі з правого крила та лівого – Всеволод Святославович, Всеволод Чермний, а також юний Володимир Ігорович. Всі були стурбовані.

– Що трапилося, Ігорю?

Ігор відверто розповів про свою сутичку з Володимиром Переяславським і про те, що князь повернув свою рать і пішов додому.

– А полк князя Рюрика, підбурений його втечею, теж хоче повертатися назад, – додав він зовсім тихо і підняв на князів очі: – Що робитимемо, братіє?

Ніхто не відгукнувся на його слова. Звичайно, Володимир негарно вчинив, але й Ігор учинив не краще. Тож хай сам і вирішує, як бути далі.

– Ми задумали великий похід аж у землю Половецьку, а тепер сили наші зменшилися, – знову почав Ігор, збентежений тим, що князі мовчать. – До того ж, гадаю, треба відправити додому і київський полк, щоб не ремствував. Отже, сили ще зменшаться. Тому йти в Половецьку землю ні з ким. Поїздимо тут, поблизу, може, натрапимо на яку орду...

– Київський полк відправляти без князя не слід, – сказав Всеволод Чермний. – В дорозі все може трапитися!

– Андрій і Роман – досвідчені воеводи. Доведуть!

– Ні, Ігорю, послухайся Всеволода, – втрутився брат Всеволод Святославич. – Свое військо можеш доручати на кого хочеш, а це ж чуже! Треба князя...

– А як чорні клобуки? – спитав Святослав Рильський. – Вони теж повертаються чи залишаються з нами?

– Моя залишається з вами, – відповів Кунтувдей. – Хан Кулдюр теж. Половці набігай на Рось, грабуй наші села, захоплюй нашу худобу, наш отар... Чорний клобук – мирний люди, половець – злий люди!.. Грабує, убиває... Моя буде воювати з половцями!..

– Дякую, хане, я дам чорним клобукам можливість їхати попереду. Підеш зі своїми воїнами в сторожу, – сказав Ігор. – А київський полк, аби якось довести цілим додому, поведуть Олег і Святослав, синовець мій!..

– Стрию! – вигукнув князь Рильський. – Але ж я хотів би побувати в ділі!

– Встигнеш, княже! У тебе все ще попереду! – суворо відповів Ігор, а потім, обнявши молодого князя, лагідніше додав: – Так треба, синовцю... Довести полк цілим до Білгорода і вручити його великому князеві нині важливіше, ніж поганятися за половецькими вежами...²⁸ Вирушайте відразу ж!

Київський полк вирушив у зворотну путь.

Сумні це були хвилини. У похмурому мовчанні Рюриків полк повернув, як кажуть, голоблі назад і рушив на захід. Князі, бояри, воєводи, хани Кунтувдей та Кулдюр, а також воїни найближчих стягів теж мовчки дивилися довго йому вслід, аж поки останні вершники не зникли за горою.

У всіх було важко на душі. Кожен розумів, яке нещастя спіткало їхню рать. Бути на межі з Половецькою землею і через князівські котори втратити майже половину війська – що може бути гірше? Всі намагалися не зустрічатися поглядом з Ігорем, щоб він не помітив осуду в очах, а сам Ігор кляв у думці і князя Володимира Глібовича, і себе за гарячковитість, за поспішність, за непоступливість, а великого князя Святослава за те, що послав його в цей нещасливий похід та ще й вручив йому верховенство над об'єднаною раттю.

Нарешті мовчанку порушив Кунтувдей.

– Нічого стоять! Моя вирушай у сторожу...

– Гаразд, хане, їдь, – погодився Ігор. – Але тепер змінимо напрям – поїдемо до річки Хирії... Туди завжди в люті зими, в часи безкормиці, половці приганяють свої стада і табуни. Може, нині ми їх там і застукаємо...

2

Кінні розїзди Кунтувдея відірвалися від головного полку на цілих десять верстов, віялом розсипавшись по широкому терену у пошуках половців. Останні два дні йшов теплий весняний дощ, сніги стали рихлими, сіро-жовтими, крига на річках посіріла, в долинах і ярах задзюркотали струмки, а на луках стояла коням по коліна тала вода.

Хан уже хотів повертати назад, але тут до нього примчав на змокрилому огиреві десятник Аяп. Скинув з круглої лисої голови заячого малахая, вклонився.

– Великий хане, половці!

– Де?

– За горою, в долині, стоять вежі і табуни бродять... Нас не помітили.

– Багато їх?

– Багато... Може, три сотні веж, а може, й п'ять...

– Де твої люди? Вони не сполохають ненароком половецьку сторожу?

²⁸ Вежа – половецька юрта на возі, кибитка.

– Ні, я наказав відійти і заховатися в байраці... Там залишився за старшого мій син Кун, він хоч і молодий, але хитрий, досвідчений воїн, – не підведе!

– Гаразд, Аяпе, їдь до свого десятка і пильно слідкуй! Якщо пощастить, матимеш подвійну здобич... Та скажи сотникові Аббазу, щоб поставив сотню в засідку!

– Дякую, хане, – розпливлися в радісній усмішці рідкі сивуваті вуса десятника. – Пощастить нам, пощастить!

Кунтувдей негайно послав гінців до сторожі, щоб далі не йшла і не сполохала половців, а до Ігоря – щоб швидше підтягував рать.

Залишивши обоз, Ігор звелів дружинникам і воям пересісти на свіжих запасних коней і швидко повів їх до річки Хирії. Він був радий, що чуття не обмануло його. Велика орда чи невелика зустрілася – це вже було не так важливо. Швидше всього, що невелика. Та коли її побити, взяти в полон, то слава розійдеться по всій Руській землі, а в Половецькій буде плач і стогін великий. І Кончак зрозуміє, що це помста за його напад на Дмитрів.

Руська рать розтягнулася по чолу²⁹ на кілька попрощ. Ігор вирішив оточити половців з усіх боків і притиснути до річки.

Атаку розпочав Кунтувдей. Його сотні разом із полком князя Всеволода раптово з'явилися на горбах, що залягли понад широкою річковою долиною, і з гиком та свистом помчали вниз, де чорніли гостроверхі половецькі вежі.

В долині пролунали жажливі крики. Залементували жінки, заверещали діти, чоловіки поспіхом запрягали коней, інші стрибали в сідла і шикувалися бойовим строєм, щоб узяти в шаблі несподіваних нападників.

Та коли вслід за чорними клобуками і дружиною трубчевців та курян на горбах показалися дружини Ігоря, Святослава, Володимира та Всеволода Чермного, половці зрозуміли, що єдиний їхній порятунок – втеча. Хто встиг запрягти коней, хто погнав навропець через річку, не дивлячись на те, що лід уже був покритий водою. Інші хапалися, поспішали, але, так і не встигнувши запрягти, кидали напризволяще все: вежі, коней, худобу, одяг, брали на руки малих дітей і тікали хто куди. А загін вершників, оголивши шаблі, навскач помчав понад берегом на південь, сподіваючись прорвати праве крило урусів.

Ігор зупинився з охоронною сотнею на пригірку. Звідси було добре видно все половецьке кочовище. Воїни Кунтувдея і Всеволода Трубецького вже наздоганяли втікачів, рубали мечами, кололи списами.

Крик і гвалт сколихнули улоговину. Ті вежі, що першими кинулися тікати через річку, попровалювалися. Лише небагатьом пощастило вибратися на сухе. Запряжені коні болісно і злякано іржали, борсаючись у темній холодній воді, копитами ламали кригу, топили людей і самі тонули.

Подекуди по узбережжю спалахували криваві сутички, але швидко згасали: половців було значно менше, і чорні клобуки вирубували тих, що чинили спротив, до ноги. Давня родова ненависть проявлялася тут з особливою силою.

Русичі здержували руку: полон потрібен живий, а не мертвий. За нього можна буде виміняти не одну сотню руських бранців.

Бачачи, як лютують чорні клобуки, Ігор покликав Ждана.

– Мчи до Кунтувдея і Кулдюра, скажи, щоб припинили побойще! Хай краще глянуть праворуч – там для них, здається, є діло. Дві чи три сотні половецьких вершників ось-ось вислизнуть із мішка!

Ждан приострожив коня і стрілою помчав у долину.

²⁹ По фронту.

3

Десятник Аяп із сином Куном, сидячи в сідлах, невідривно спостерігали з-за дерев, як унизу, по широкому підгір'ї та по затопленому водою лузі, у відчаї мечуться, шукаючи порятунку, дитячі, жіночі та чоловічі постаті.

Їхня сотня стоїть на горі, у невеликому гаю, в засідці, і жде знака сотника Аббаза. Сотник горбиться на коні попереду всіх. Його чіпкий погляд окидає всю долину разом. Що там діється? Чи потрібно вже вводити сотню в діло, чи ні?

Ніщо особливо не турбує його і не привертає уваги: ні ті вежі, яким пощастило перебратися на той бік річки, ні ті, що застрягли серед поламаної криги, ні розрізнені купки половців, що все ще подекуди чинять опір, ні жінки та діти, яких руські воїни тягнуть у полон, ні навіть табуни коней та череди худоби, що розбігаються в різні боки... Привертає його увагу лише чималий загін вершників, що, уникнувши бою з переважаючими силами чорних клобуків, тікає по узбережжю на південь.

Його помічає і десятник Аяп.

– Ого, скільки їх суне! Забагато для нашої сотні!

Сотник Аббаз, не повертаючи голови, відповів на це:

– Забагато чи ні, а вдарити мусимо! Бо інакше хан знесе нам голови! – І, вихопивши шаблю, різко крикнув: – Уперед! За мною!

Сотня перевалила через гребінь горба і, набираючи швидкості, понеслася по схилі навперейми половцям.

Свистіло розрізуване шаблями повітря, гула земля, хрипіли коні, натужно кричали й улюлюкали воїни. Аяп весь вік сидів у сідлі, тримав шаблю в руці і давно звик до всього цього. Та сьогодні він раптом відчув, як холодна хвиля перекотилася по серцю і опустилася аж до ніг. З чого б то? Аяп не боявся. Прожив на світі аж п'ятдесят літ! Рідко кому випадає таке щастя. Боявся за Куна, свого найменшого. Старші два вже склали голови в боях з тими ж половцями. Невже така ж доля жде і найменшого? Невже сьогодні? Невже саме тут?

Він скосив очі на сина. Кун дивився прямо вперед і не бачив батька. Який же він гарний! Чисте матове обличчя розчервонілося і пашисть здоров'ям, брови чорні, зуби – як сніг... А шабля, високо занесена над головою, з посвистом розтинає важке холодне повітря. «Боже! – молиться у думці Аяп. – Якщо потрібно взяти кого-небудь з моєї сім'ї, то візьми мене!»

Обидва ворожі загони зіткнулися на повному скаку. Закрутилося, завихрилося перед очима у старого Аяпа швидкоплинне криваве бойовисько. Крики, іржання коней, тупіт копит, брязкіт шабел, хрипи і прокльони поранених та вмираючих... Не встиг він опам'ятатися, як побачив, що чимало його співродичів, обливаючи гарячою кров'ю притоптаний весняний сніг, лежать долі, а його сина два половці зашморгували арканами і потягли за собою. І, щоб не випасти з сідла, Кун пришпорює свого коня і мчить поряд з ними в поле... Відчай здушив Аяпові горло. Знав він, що половці жорстоко розправляються з полоненими торками, берендеями та чорними клобуками, які зрадили степовій вольниці і заради спокійнішого і ситішого життя піддалися руським князям. «Як же вони познущаються над Куном!.. Бідний хлопчику мій!» – думає Аяп і рве поводи, б'є коня плазом шаблї по крупу і мчить услід за сином, щоб відбити його, визволити. Він не дивиться, що там робиться у нього позаду, все те йому тепер байдуже. Одна у нього думка – наздогнати Куна, відбити або самому загинути!

А тим часом, коли б він оглянувся, то побачив би, що половці зім'яли сотню Аббаза і мчать слідом за ним. Наздоганяють його. Та він це зрозумів тільки тоді, коли раптом опинився між половецькими кіньми і чийсь дужі руки підхопили його попід лікті, скрутили правицю так, що шабля випорснула і впала в сніг, коли туловище його обкрутив міцний аркан. Зрозумів і вжахнувся: «Боже, пропали ж ми з Куном навіки обидва!»

Він хотів оглянутися, щоб побачити, чи далеко свої, але тут його тріснули списом по голові:

– Не крутись, собако!

4

Залишки розбитих родів хана Туглія тікали з Хирії до верхів'їв Орелі. У вежах стояв крик і плач: не знайти в них жодної сім'ї, де б не було більших або менших утрат. Суворі, зчорнілі від горя воїни люто поглядали на полонених Аяпа і Куна. Була б їх воля – давно б розтерзали цих зрадливих псів, що переметнулись на службу до київського князя! Та хан Туглій заборонив убивати їх. Везе в дарунок самому Кончакові.

Він злий на всіх: на себе, що необачно відстав від Кончака і залишився дозимовувати на урському пограниччі, де більше паші для худоби та коней, на урусів, на чорних клобуків, на погоду та на болячки, що почали останнім часом обсідати його вже немолоде тіло. Він зробив велику помилку, що так близько став кошом³⁰ до Руської землі: утратив старшу дружину і зятя. І це ще, порівнюючи з іншими, нічого – його кибиткам пощастило перескочити Хирію, і майже вся численна сім'я врятувалася. Але ж рід... рід!.. Яких утрат він зазнав! Скільки людей загинуло, а скільки в полон потрапило!.. Що сказати Кончакові!

Туглій поволі йде до своєї халабуди і уявляє, як лятиме його великий хан або глузуватиме з нього. Добре, що хоч двох полонених схопили – хай Кончак потішиться: це ж не уруси, яких і в самого великого хана достатньо, а родовичі-степовики! З них Кончак уміє шкуру спускати!

Хан відхиляє шкіряний, підбитий повстю полог юрти, що займає весь настил довгих і широких саней, і влізав у її темне і тепле нутро. Сю ніч можна поспати під боком у наймолодшої дружини – вельми красивої і вельми примхливої полонянки – уруски Насті. Сю ніч можна поспати, бо ж, здається, всі біди і всі небезпеки лишилися на крижаних берегах нещасливої для нього річки Хирії, бо вже втекли далеко і немає причин підніматися затемно і стрімголов тікати далі!

Він лягає на м'яке ложе, вимощене урськими подушками, вкривається кожухом і протягає руку, щоб обняти дружину. Але та гидливо здвигує плечем і скидає її з себе.

– Ось геть-но! Не лізь! – бурчить незадоволено. – Напустив холоду в юрту і сам холодний, мов жаба! Спи собі і мені не заважай спати! Вже три ночі майже не стуляли повік!..

Туглій ображено відсовується. Клята уруска! Що дозволяє собі! Кричить, ніби він не хан, а якийсь урський смерд! Взяти б батога та відшмагати, щоб знала, чия жінка, щоб не розпустила язика... Щоб не коверзувала над мужем, коверзуха!.. Та він тут же проганяє ці думки, бо знає, що не зніметься у нього рука на Настю, примхливу, але молоду і вродливу, як степова квітка, полонянку. Бо це, може, остання його втіха в житті! Бо на що можна сподіватися, коли тебе буйногрові коні пронесли через цілих п'ятдесят літ? Ой, не довго вже їм гасати по степу, не довго!..

Йому не спиться. Думки снуються і снуються, як безконечна осіння мжичка. Перед очима миготять обличчя багатьох людей – і мертвих уже, і ще живих; пропливають картини минулих походів і боїв, у яких він був не тільки стороннім споглядачем; зринають краєвиди рідних степових просторів, де минуло його життя. Потім з'являється і довго стоїть перед очима обличчя хана Кончака – міцне, хитре і разом з тим жорстоке. Туглій ніяк не може прогнати його зі своєї уяви. Кончак заглядає йому в вічі, супить криві чорні брови, мовби погрожує чи докоряє, а потім хитро підморгує і беззвучно сміється... «Тьху, прив'язався, клятий!» – думає Туглій і перевертається на другий бік.

³⁰ Кіш – військовий табір, обоз, місце розташування кочовиків.

Йому стає тепло, Кончак нарешті щезає, і міцний сон склеплює важкі ханські повіки. Прокинувся він від того, що Настя шарпала за плече.

– Що таке?

– Вставай, хане! Уже день надворі! Кончак прибув!

Туглій враз схопився. Сон як вітром здуло. Настя була одягнута по-святковому.

– Кончак? Звідки?

– Хитріший за тебе... Повертався іншим шляхом...

Туглій швидко одягнувся, підняв полог. У вічі вдарило яскраве проміння весняного сонця. Це вперше за багато днів небо очистилося від хмар і над степом повіяло справжньою весною.

Хтось підніс казанок теплої води, що пахла димом багаття, хан хлопнув кілька пригорщів собі на обличчя. Настя, рум'яна, русокося, подала рушник, щоб утертися.

– Чому не розбудила раніш?

– А навіщо? Люди стомилися, потребують спочинку. Ти теж стомився, старенький мій. І так солодко спав!..

– Але ж Кончак...

– Він щойно прибув... Ночував з військом і полоном за горою, в сусідній долині. А вранці його сторожа наткнулася на нас... От і приїхав навістити... Та ось і він сам!

Поміж юртами їхало кілька вершників. У передньому ще здалеку Туглій упізнав великого хана, кинувся назустріч.

Кончак легко зіскочив з коня, нагнувся, бо був вищий за Туглія на цілу голову, і, обнявши його, поплескав широкою, мов весло, долонею по спині.

– Чув, чув про твою біду... Сам винен, що відокремився від мене... Князі думали, що я з Дмитрова піду понад Сулою вниз до Дніпра, а звідти – на Оріль і на Тор. Там мене і шукали – біля Лохвиці чи біля Лубна. А я, не будучи дурнем, рушив прямо на схід сонця, обійшов верхів'я Хорола, обминув усі можливі шляхи уруських дружин і лише за Ворсклою повернув на південь. Ішов я, переобтяжений здобиччю, поволі, зате, як бачиш, безпечно. Полону – не злічити! Кожному воїнові дісталось...

Туглій скривився, схлипнув.

– Тобі можна радуватися, хане... А мені?.. Ти набрав полону, а моїх родовичів побрали у полон руські князі та мерзенні чорні клобуки. Якщо половина врятувалася, то й добре. І що маю тепер робити? Людей утратив, полон і здобич загубив...

Кончак підморгнув Насті.

– Якщо віддаси мені, старий, молоду жінку, то я тобі відділю кілька сотень полонеників, щоб ти обміняв на своїх.

Туглій настовбурчив рідкі вуса, закліпав очицями.

– Жартуєш, хане? – І визвірився на Настю і всіх, хто стояв поблизу: – Ану геть звідси!

Кончак гучно зареготав, аж коні, що стояли віддалеки, прищулили вуха.

– Га-га-га! Злякався? Бережи свою любку, а то вкраву!.. Та ну, не насуплюйся. Жартую я... Таких красунь веду нині не одну – на всіх ханів вистачить! Пай-пай!

Туглій повеселів.

– То справді даси полонеників на обмін?

– Дам... Повинні ж ми виручати один одного!

– Дякую, хане... А в мене для тебе теж є подарунок.

– Який?

Туглій плеснув у долоні, наказав привести полонених.

– Ось тобі для втіхи! – поставив перед Кончаком бранців. – Чорні клобуки! Зрадники! Батько й син... Роби з ними що хочеш, – повісь, четвертуй, утопи чи на вогні спали! Ніякі тортури не будуть для них замалими!

Кончак втупив у полонених суворий погляд. Довго дивився мовчки.

– Скільки у тебе синів, старий? – нарешті спитав Аяпа.

– Один, великий хане, всього один залишився. Куном звати, – вклонився той. – Інші загинули...

– Всього один, кажеш... А тепер і цього позбудешся!.. Чув, що сказав хан Туглій? Віддає він вас обох мені, щоб я вигадав кару, варту вашої вини...

Аяп уклякнув на коліна, охопив руками Кончакові ноги.

– Мене карай, хане! Дурного Аяпа! А сина не чіпай... В чому він провинився? Він народився на Росі, виріс там, то вже його батьківщина... А я народився в степу, я перейшов жити під владу київського князя... Я... Мене карай!

– Обидва ви негідники! І обидва заслужили найлютішої смерті! – заgrimів Кончак, а потім раптом стихив голос: – Але я можу пощадити вас обох...

– Обох? – прошепотів Аяп, оглушений страшними погрозами.

Він випустив Кончакові ноги і, все ще стоячи в мокрому снігу на колінах, підвів очі вгору. У них блиснула маленька, як іскорка, надія.

Кончак пильно дивився йому в тьмяні зіниці і думав: «Цей заради сина піде на все». А потім повернувся до Туглія.

– Залиш нас, хане, одних. Я хочу поговорити на самоті. А тим часом приготуй верхового коня, зброю для вершника та торбину з харчами в далеку дорогу...

– Гаразд, хане, – не питаючи, для чого це все потрібно, Туглій мовчки поколював до своєї вежі, де на нього ждали родовичі.

Кончак наказав Аяпові підвестися, а потім, після тривалої мовчанки, промовив:

– Ви обоє заслужили найлютішої кари. Ви зрадили нашим степовим звичаям, служили київським князям, убивали родовичів хана Туглія! За те вас потрібно було б розпнути на урських хрестах!.. Але у вас є одна можливість залишитися в живих...

Аяп облизнув пошерхлі губи.

– Яка, хане?

– Якщо ви обидва будете служити мені!

– Як саме?

– Аяпе, тебе я зараз відпущу – і ти поїдеш додому, в Торцьк... Там станеш моїми вухами і моїми очима! Зрозумів?

– Не зовсім, хане.

– Ти будеш винюхувати, як пес, біля хана Кунтувдея все, що мені цікаво буде знати, а найперше – коли, куди і якими силами київські князі готуватимуть похід. До тебе таємно приїздитиме мій посланець, він покаже тобі ось таку тамгу, – Кончак вийняв з кишені шкіряний кружок з зображеною на ньому собачою головою між двома перехрещеними стрілами, – розповідь про твого сина Куна, а ти йому розповіси все, що до того часу вивідаєш...

– А мій син?

– Кун залишиться заручником. І якщо ти зрадиш, я накажу з нього живого здерти шкуру...

– О боги! Клянусь, хане, я буду вірний тобі, як пес! – вигукнув Аяп.

– Відслужиш вірно три роки – я відпущу його... Але пам'ятай: його життя в твоїх руках!

– Можеш вірити мені, хане! – гаряче запевняв Аяп. – Про одне прошу...

– Ну?

– Знаю, що Кунові буде нелегко, залишається він у неволі і стерегтимуть його пильніше, ніж інших бранців. Тож хоч годуй його, хане, як слід... А я вже постараюся!

– Ти розумний, Аяпе, – сказав Кончак і повернувся до Куна: – А ти що скажеш, хлопче? Хоча що б ти не сказав, це діла не міняє. Тебе справді стерегтимуть пильно!

Кончак урвав мову. До них наближався хан Туглій, а позад нього конюший вів на повіді зготовленого в дорогу коня.

5

За Сулою військо розділилося навпіл: Всеволод Чермний та чорні клобуки попрямували до Києва, а Ігор з братом Всеволодом повернувся на північ у Сіверську землю.

Дорога стала легша: знову вдарив мороз і крижаним панциром скував ріки і талі води в степу. Однак Ігор не поспішав, бо віз із собою чималий полон і визволених бранців.

За Ромном до нього підвели трьох смердів-севрюків. Ті з плачем кинулися перед ним на коліна.

– Княже Ігорю! Княже Ігорю!...

– Чекайте, не всі гуртом... Звідки ви? Що трапилося?

Наперед виступив старший, затряс кошлатою бородою, глухо вимовив:

– Княже, біда!.. На Путивльську землю напав з військом князь переяславський Володимир...

– Як напав? Що ти говориш? – Ігор сполотнів. – Коли? Де він зараз?

– Пограбував села і городки, забрав худобу, збіжжя, вивів чимало людей і пішов у свою Переяславщину...

– А Путивль? Що з Путивлем?

– Путивль обминув. Побоявся, видно, затриматися під ним, бо залого там хоч і невелика, та зате вали високі і брама міцна – нелегко взяти...

– Прокляття! – вигукнув Ігор. – Так ось чому він відколовся від нас і поспішно рушив назад! Захотів відомстити мені! Не зміг половців пошарпати, то пошарпав Сіверську землю... Прокляття!

Князь Всеволод насупився, не знав, як йому бути. Володимир же – близький родич, брат дружини, княгині Ольги. Як же у нього піднялася рука на Сіверську землю, на волость Ігореву, на Ольговичів?

Юний Володимир Ігоревич зблід. Губи його тремтіли, на очах виступили сльози. Ледве встиг одержати князівство, як його пограбували. І хто? Не половці, а руський князь, Рюрикovich, як і всі вони!

Та найбільше лютував Ігор. У душі він відчував, що й сам винен у тому, що сталося. Дозволив би Володимирові піти попереду – і нічого б цього не було. Переяславці пошарпали б хана Туглія, захопили б полон, табуни та узороччя половецьке і тепер, спокійні й задоволені, поверталися б додому. А так... І все ж злість та образа на Володимира брала гору. Мало що кому хочеться? В поході ж є старший – і його повинні всі слухатись! Нині верховенство в поході належало йому, а не Володимирові. Як же Глібович міг не послухатись його, а тим більше напасти на його волость? За віщо? Ні, він так цього не залишить! Не подарує йому ганьби й кривди! Відомстити! Вогнем і мечем пройтися по Переяславській землі, щоб знав, хлопчисько, як зачіпати Ігоря Сіверського, як кривдити Ольговичів! Вони нікому не прощали образи!

Серце його клекотало.

– Що будемо робити, братіє? – промовив зблідлими устами. – Як покараємо зухвальця? Всі мовчали. Вирішувати мав він. Він старший тут.

– Йдемо на Переяслав! – вигукнув Ігор. – Я не прощу Мономаховичу такого підступного нападу! Я покажу йому, як зачіпати сіверських князів, як ставати на прю з Ольговичами! Я візьму приступом Переяслав і розорю його дотла! Всеволоде, ти підеш зі мною?

Той похмуро втупився в землю, насупив чорні густі брови, випнув важке підборіддя. На його крупному, твердому, мовби витесаному з дуба обличчі зараз явно пробивався розпач. Іти проти князя переяславського? Рідного брата жони, княгині Ольги! Проти свояка?

– Ігорю, як же я можу? Ну, сам подумай! – він безпорадно розвів руками. – Не минуло ще й п'яти років, як я одружився з Ольгою, його сестрою...

Ігор усміхнувся. Всеволод і тут залишився вірний собі – чесний, добрий, прямий. Не чіпай його – буде лагідний, мов дитина. А зачепи – ошаленіє, ніби дикий тур, і не буде йому впину.

Ігореві було досадно, що Всеволод відмовляється від походу на Переяслав, та він страшенно любив молодшого брата і не хотів робити йому прикrostей. Тому сказав:

– Ну, як хочеш! Не йди!.. Тоді бери полон і прямуй додому! А ми з Володимиром, сином, повернемо на Переяслав! Провчимо зарозумілого Мономаховича!

Він тут же розпорядився піднімати військо і рушати в путь.

– Ждане, коня мені!..

Три дні і три ночі Ігор шаленів, не знав спокою – гнав рать усе вперед і вперед. Швидше! Швидше! Ніби його пекло вогнем, ніби боявся, що Володимир Глібович втече під захист Рюрика або ще далі – аж у Володимиро-Суздальську землю під крило свого могутнього дядька Всеволода.

Йому так хотілося зустрітися зі своїм кривдником віч-на-віч! У поєдинку! І Бог свідок, не здержав би він руки! О ні, не здержав би!

По дорозі думав було розорити всі Володимирові села й городи, забрати людей, добро... Та не зустрів жодного села, жодного містечка, де б можна було помстою облегли душу, – після половецьких наїздів уся східна частина Переяславщини лежала в руїнах і попелищах.

Ігор задумався: куди йти? На Переяслав? Зопалу мав намір обложити і штурмувати Володимирову столицю. Та здоровий глузд підказував, що облога може затягнутися на багато днів або й тижнів, настане весна, бездоріжжя, безкорм'я... Так і поразки можна зазнати. Тоді повернув на Глібів, невеликий молодий город, закладений Володимировим батьком – князем Глібом, сином Юрія Довгорукого.

6

Ждан виїхав з лісу слідом за князем, ведучи на повіді запасного коня. Глянув – і серце його завмерло. Це ж Глібів! А там – оселя діда Живосила, там десь Любава...

Ігор зупинився на пагорбі, піднявся на стременах і мечем показав на город.

– Дружино моя! Вої! Ось перед нами Глібів – отчина Володимира, вашого кривдника! Візьміть його! І не жалійте нікого – ні чоловіків, ні жінок, ні дітей! Все там, що здобудете, ваше! Вперед – і хай тремтить і плаче князь переяславський!

Грізний бойовий клич пролунав у відповідь на ці слова:

– Вперед, сіверяни! За князя!

В ту ж мить здригнулася і застогнала під кінськими копитами земля. З гиком, свистом, криками рушили на Глібів Ігореві сотні, охоплюючи півколом припишклий посад.

На дерев'яній церковці раптом лунко забив на сполох дзвін, заметушилися по дворах і на вулицях люди, болючим розпачем полинув у небо дитячий вереск і жіночий зойк.

Нападники промчали до фортеці і, поки варта прийшла до тями, ввірвалися в браму, як вихор. Покотилися в сніг, під ноги коням, нечисленні захисники города, що не ждали нападу, а за ними почали падати, мов скошена трава, і мирні жителі.

Захоплений могутнім виroom, Ждан мимоволі опинився на одній з вулиць. Що тут робилося! Сіверяни накидалися на глібівців, як на своїх найлютіших ворогів, топтали кіньми, рубали мечами, кололи списами, в'язали арканами. Ні дитячий плач, ні жіночі благання, ні чоловічі прокльони не спиняли їх.

А що ж станеться з Любавою? Що з дідусем Живосилом? Смертельна небезпека загрожує їм!

Ждан вибрався з пекла, що кипіло довкіл, і щодуху понісся на околицю посаду. Ось і знайома хатина! Біля двору – пара осідланих коней. Отже, нападники добралися й сюди! Важке передчуття стиснуло юнацьке серце. Невже запізнився? Накинув на кілок поводи коней – свого і княжого, запасного, птахом злетів з сідла, ударив ногою хвіртку.

Вбіг у двір – і вжахнувся: поперек протоптаної в снігу стежини лежав горілиць, обличчям до холодного сонця, дід Живосил. З його розкряної голови тоненькою цівкою стікала кров. Легкий вітерець куйовдив сиву бороду, а худа, жилава рука стискала сокиру, якою старий, певно, оборонявся. Над ним схилився лучник з молодшої дружини і стягнув з мертвого чоботи.

Не тямлячи себе, Ждан вирвав меч і плазом оперішив грабіжника по крижах, аж той застогнав і засторцював носом у сніг. Потім ще й копнув ногою під бік.

– Мерзотнику, я уб'ю тебе!

Той було схопився і собі за меч, але, впізнавши княжого конюшого, заблагав:

– Не вбивай мене! Не вбивай! Князь же дозволив... Та й чинив опір цей старий... Коли б мовчав, не зачепив би я його...

В цю мить з хатини донісся розпачливий дівочий зойк. Любава! Їй загрожує смертельна небезпека! Ждан прожогом кинувся у розчинені двері. По хатині літав білий гусячий пух, а серед нього, як серед метелиці, виднілася невисока, але коренаста постать ще одного нападника, що мечем сторчма штурляв у куток, куди, затулившись подушкою і відбиваючись рога-чем, затиснулася Любава.

– Облиш дівчину! Геть звідси! – шарпнув його за плече Ждан.

Низькорослий, гостроносий лучник ошаліло витріщився на супротивника. Бачив, що свій, але не впізнавав.

– Ти хто? Не заважай! Ця дівка моя!

Міцний удар в обличчя приголомшив його. Але й розлютив. Він відступив від Любави, бо бачив тепер нового і далеко небезпечного супротивника.

– Ти що, хлопче, не здурів часом? Чи жити набридло? Виходь на двір – там поговоримо, бо тут ніде й мечем замахнутися!

Другий, ще міцніший удар відкинув його в сіни. Там він торохнувся об драбину, звалив собі на голову полицю з мисками та горщиками і, лаючись та кленучи незнайомця, вискочив на двір і підняв меч.

– Ну, виходь! Тут я тебе й порішу!

Але до нього підбіг його товариш і потягнув з двору.

– Степуру, тікаймо! Ти знаєш, з ким маємо діло? З княжим конюшим! Дізнається князь – біда буде! Цур йому і пек! Ліпше не зв'язуватися!

– Він же мене вдарив, Гаврилку! Та ще як ударив! І за кого? За якусь дівку! Я йому цього не прощу! – кричав розлютовано Степура.

Але більш поміркований Гаврилко витягнув його на вулицю, змусив сісти на коня, і за якусь хвилину вони вже зникли в кривавих завулках.

Тим часом Ждан кинувся до Любави. Та дівчина не впізнала його і, піднявши перед собою закривавлені руки, закричала:

– Не підходь! Не чіпай мене!

Ждан зупинився.

– Любаво! Любавонько! Ти поранена? Ти не впізнала мене? Я Ждан... Пам'ятаєш?

Любава замовкла, пильніше поглянула на свого визволителя. В її розширених від болю і жаху очах враз щось здригнулося, з них бризнули сльози, лице обм'якло, просвітліло, і вона з криком кинулася зі свого кутка до хлопця.

– Жданку! Невже це ти?.. Звідки?.. Ти врятував мене від тих бузувірів... Жданку!.. Що ж це робиться? Свої своїх рубають! Як дикі звірі... Дідуса зарубали... А-а-а!..

Вона схитнулася і важко осіла на долівку. Лівий рукав сорочки потемнів, набухнув кров'ю.

Ждан переніс її на піл, шматком полотна, що висіло на жердині, перев'язав рану, бризнув холодною водою в обличчя. Любава розплющила очі і, не розуміючи, що з нею, довго лежала непорушно. Ждан теж мовчав. Перед ним раптом постало питання: а що далі? Куди подітися з пораненою дівчиною? Хто їм допоможе? Хто вилікує? Де знайти знахаря чи знахарку, щоб затамувати і заговорити кров? Спочатку, коли мчав до цієї хатини над лугом і коли розправлявся з грабіжниками, не думав, що буде потім, як бути з Любавою. Головне було – врятувати. Тепер врятував. А далі? Залишати у Глібові? Взяти з собою? Ні те, ні інше не підходить. Коли б не поранена...

Він розумів, що важкого переходу з військом до Новгород-Сіверського Любава не витримає. В Глібові залишити її ні на кого... Відвезти до Переяслава? Але як на нього, Ігорового конюшого, подивиться князь Володимир? Та й хто дасть йому з Любавою притулок?

До Києва? До Києва недалеко. За ніч можна домчати. А там Самуїл, там боярин Славута. Це єдині люди, до яких він може звернутися по допомогу. Отже, до Києва. А що скаже князь Ігор? Як він розцінить його втечу? Та й коня князівського доведеться забрати. Бо на чому ж поїде Любава?

І все ж єдиний шлях – до Києва! І хай розцінює князь Ігор цей вчинок, як хоче!

– Що зі мною, Жданку? – спитала Любава, піднімаючи голову.

Ждан допоміг їй підвестися.

– Ти поранена! Той негідник дістав тебе мечем!..

– Що мені робити? Дідуся немає, я поранена... Куди ж мені подітися, Жданку?

– Не журися, я тебе не покину. Ми зараз поїдемо звідси... В Київ!

– У Київ?

– Там у мене є знайомі. Вони допоможуть нам... Чи ти зможеш їхати на коні? Рука дуже болить?

– Болить... Але ж їхати треба?

– Треба, люба... Бо інакше – смерть!.. І то – їхати якнайшвидше! Щоб не повернулися ті розбійники та не застали нас тут!

– Тоді подай мені кожуха та хустку – я одягнуся! Та у суднику хліба візьми на дорогу...

Ждан допоміг їй одягнути козушину, запнув хусткою, собі в кишеню засунув краєць хліба.

– Ходімо!

Надворі, побачивши мертвого дідуся, Любава знову почала плакати. Жданові довелося силоміць вивести її на вулицю і посадити на коня.

– Тримайся міцніше! – сказав, направляючи дівочі чоботята в стремена.

Потім сам скочив у сідло і поза хатиною рушив униз, до луку, де до самого лісу темніли кущі верболозу та обрідного вільшняка...

Розділ п'ятий

1

Вранці, зі сходом сонця, Ждан і Любава по кризі перебралися через Дніпро. Звивистою стежиною піднялися до Аскольдової могили, а там і на гору, в Угорське. Звідси вже крізь голі вершини дерев просвічувалися золоті хрести київських соборів.

Стомлені коні звернули на широку наїжджену дорогу. Любава ледве трималася в сідлі. Лице її змарніло, темні очі погасли, пухкі, колись рожеві губенята пошерхли, запеклися, вкрилися смагою, ліва рука безживно звисала вздовж тулуба. Рана і верхова їзда зовсім вибили дівчину із сил.

Ждан їхав поруч і підтримував її за стан.

– Потерпи ще трохи, любя, потерпи, – шепотів. – Вже скоро... Ось-ось доберемося! А там Самуїл знайде знахаря чи знахарку...

Він страждав разом з нею. У неї боліла рука, у нього – серце.

Іноді дивно трапляється з нами: раз чи двічі зустрінеш випадково людину, поговориш з нею – і прихилишся до неї чи полюбиш на все життя. А особливо коли це дівчина, що з першого погляду запала тобі в душу. Та ще коли ці зустрічі такі незвичайні... Отак і Любава несподівано ввійшла в Жданове життя ясною зорею і стала раптом такою рідною і дорогою, що без неї Ждан уже себе й не уявляв.

Полишивши по ліву руку Клов, вони виїхали на високе узгір'я.

Стояв погожий передвесняний ранок. З-за Дніпра піднімалося чисте відпочиле сонце. Над Києвом, що відкрився їм за широкою долиною, здіймалися в голубе небо веселі сизуваті дими. Під кінськими копитами лунко похрускував молодий льодок...

Нарешті Київ. Знайома вузька вуличка. А ось і Самуїлова оселя.

На гучний стукіт ворота відчинив сам господар. І аж сторопів, уздрівши Ждана і Любаву.

– Ви? Яким вітром? От не ждав! Заїжджайте, заїжджайте, дорогі гості! – Рум'яний після теплої хати, простоволосий, в козушку наопашки, він щиро зрадів їхньому приїздові і на радощах метушився, куйовдив чуба, потирив руки, а завівши коней до двору, поглянув пильно на Любаву, що мовчазно сутулилася в сідлі, і злякано вигукнув: – Та на тобі лиця немає, дівонько! Що сталося?

Ждан миттю зіскочив на землю, зняв дівчину з коня.

– Вона поранена, дядьку Самуїле. Їй потрібен знахар, щоб кров замовив, затамував... Цілу ніч ми їхали сюди з Глібова. Князь узяв його на щит і всіх вирубав...

– Князь Ігор? Усіх вирубав? З чого б то?

– Я потім розповім, дядьку Самуїле, а зараз рятуймо Любаву! Ти бачиш – ледве на ногах тримається...

– А так, а так, – заспішив Самуїл і, гукнувши конюшого, звелів доглянути за кінями, а сам, як був напівроздягнений, простоволосий, повів приїжджих з двору. – Ходімо до Славути... Хай він подивиться.

Незважаючи на ранній час, боярин уже сидів за столом і щось писав. Самуїл ще з порога сповістив:

– Вуйку, порятуй цю дівчину... Це Любава, з Глібова... Я розповідав тобі, як вона з дідусем пригостила нас, коли ми з Жданом замерзали в полі.

– Що з нею?

– Вона поранена в руку, боярине, – сказав Ждан.

– Роздягніть її і посадить ось сюди, на лаву, – кивнув Славута і, відчинивши двері, гукнув кудись у внутрішні приміщення: – Текле, Хорошку, принесіть гарячої води, чистого полотна та мою скриньку із зіллям! І приготуйте нам сніданок!

Поки Ждан знімав з Любави кожуха, боярин теж роздягнувся, залишившись в одній сорочці, засукав рукави і торкнувся Любавиної пов'язки.

Дівчина скрикнула, закусил губу.

– Їй боляче! – вигукнув Ждан і кинувся наперед, мовби хотів відсторонити боярина від пораненої.

А той поглядом зупинив його.

– Хто тобі ця дівчина, отроче?

Ждан почервонів. А Самуїл хитро прискалив око, як він робив це тоді, коли мав що сказати, але волів краще промовчати. Та спостережливий старий, не дочекавшись відповіді, усміхнувся:

– А-а, зрозуміло, – кохана! – і серйозно додав: – Звичайно, Ждане, їй буде боляче, бо рана, видно, глибока, – ген скільки крові витекло... Але ж треба потерпіти, – і погладив дівчину по голові. – Правда ж, Любаво? Потерпиш?... Лягай, голубонько!

Він підклав їй під голову подушку, а сам сів поряд на стільці. Тим часом немолода повновида жінка, певно кухарка, внесла жбан гарячої води, а Хорошко, підліток років чотирнадцяти, – сувій полотна і ящик, наповнений різними знахарськими причандаллями та маленькими горнятками з мазями. Поставивши все це на підлогу, вони обоє відразу ж вийшли.

Ждан шепнув Самуїлові на вухо, показуючи на Славуту:

– Він і знахарює?

– Він усе вміє, він до всього здатний... Знахарювати вміє теж... Та куди тим знахарям! Він учився у ромейських лікарів, а тепер і їх заткне за пояс! Князь і княгиня, коли треба, посилають по нього, бо має він легку руку, – теж шепотом відповів Самуїл. – Ось чому я привів вас сюди...

Славута ножицями обережно розрізав просякнуту кров'ю, заскорублу пов'язку, що прикипіла до рани, потім водою із жбана добре змочив її, щоб розм'якла, і тільки тоді рвучким рухом віддер від тіла.

З рани хлинула кров. Любава затрепетала, скрикнула і знепритомніла. Ждан теж здригнувся і застогнав, ніби то йому так заболіло.

Славута застережливо похитав головою.

– Нічого, нічого, від обмороку не вмирають. Зате сукровиця та порчена кров зійдуть... А це на ліпше.

Він відрізав довгий шмат тонкого вибіленого полотна, густо намазав його маззю, що пахла і воском, і медом, і цибулею, і корінням лепехи, і ще якимсь зіллям, і туго обмотав руку.

Любава розплющила очі, тихо запитала:

– Де я? Що зі мною?

Славута погладив її по щоці.

– Все гаразд, голубонько. Найгірше позаду... Та ти лежи, лежи, відпочивай поки що. А ми тут поприбираємо, погломонимо трохи, а Текля тим часом сніданок подасть – підкріпимось, і тобі відразу стане легше. А потім заснеш...

Поки Хорошко прибирав у хоромині, Славута прикрив Любаву барвистою ковдрою і запросив чоловіків сісти біля столу.

– Ну, Ждане, ти з далекої дороги. Де бував, що видав, що чував? Бачу, не добро занесло тебе з Любавою до Києва... Все, все розповідай!

Чим довше говорив Ждан, тим смутнішими ставали очі старого боярина, тим більше нахмарювалося його високе чоло. А коли розповів, як Ігор узяв Глібів, як, не жаліючи ні жінок,

ні дітей, ні старих, винищував усіх до ноги, затулив обличчя руками і з болем прорік, простогнав:

– Ох, Ігорю, Ігорю, що ж ти вчинив! З усіх Ольговичів, окрім Святослава, ти ж мені найближчий, найрідніший! Як син! Я ж тебе, малого, на руках носив, уму-розуму вчив! А ти мене «обрадував»... Знаю, гаряча в тебе кров, честолюбні помисли, нестримні пориви часом охоплювали тебе, але щоб таке учинити!... Де ж твоє добре серце і честь твоя де? Невже спали вони в ту лиху хвилину, коли заніс меч на брата свого Володимира, коли затіяв нову котору між князями?.. А князь Володимир! Сміливий сокіл наш переяславський! Перший серед перших ратоборців у степу половецькому! Як же ти, княже, насмілюся залишити братію свою на краю поля половецького? Як зважився піти стежею татя-грабіжника? Хто надоумив тебе рушити на землю Сіверську з мечем і намірами нищими? – Славута замовк і, схиливши сиву голову на руки, довго сидів у задумі, а потім, зважившись на важливий крок, тихо додав: – Треба про все розповісти князеві Святославу...

2

Однак виявилося, що Святослава в Києві не було – поїхав уранці з княгинею та синами у Білгород.

– Князь Рюрик запросив на лови, – пояснив княжий покладник³¹, якого вони здибали на княжому дворі.

Самуїл і Ждан розчаровано розвели руками. Отакої! Знали б – відразу після сніданку навідалися б сюди! Славута своїх почуттів не проявляв ніяк. Мить подумав, а потім рішуче сказав:

– Ну що ж, тоді і ми поскачемо в Білгород. Тим краще – обох великих князів застанемо там...

Збиралися недовго. Коні осідлано, мечі – до боку, сакви з хлібом та солониною приторочено, і невеличкий загін (з боярином ще їхало два отроки-охоронці), поминувши Золоті ворота, попрямував на захід.

Двадцять верст промчали швидко. І ось показалися золочені хрести церков, потемнілі від часу високі заборолі з вежами, могутні земляні вали, невеличкі будиночки посаду, що привільно розкинулися понад обривистим берегом Ірпеня.

Білгород! Західна твердиня Києва!

Майже двісті літ захищає він ближні підступи до столиці Русі. І не раз спотикалися об нього і печеніги, і половці, і свої охоплені гординею та честолюбством князі, що мріяли і сподівалися доторкнутися списом золотого стола київського.

Стоїть він край битого шляху, що веде на Волинь та в Галицьке князівство, у Польщу та Угорщину, в Моравію та Чехію, а там далі – і в Священну Римську імперію. Міцний горішок для нападників-завойовників!

Улюблений град великого князя Володимира Святославича, він і далі, упродовж двохсот років, лишався тимчасовою резиденцією київських князів, що любили пожити тут у просторах, пишних хорах дитинця, пополювати в предковічних борах і розлогих полях на ведмедя чи тура, покупатися влітку в тихому чистоводому Ірпені, відпочити від гамірливої столиці.

Нині тут постійно мешкав Рюрик.

Верхівці зупинилися перед Київською брамою. Старший сторожі упізнав боярина, вклонився. Не злязючи з коня, Славута по-дружньому поплескав його по плечі.

– А-а, Савелій! Як ся маємо?.. Князь Святослав тут?

– Недавно прибув з княгинею.

³¹ Покладник – постельничий.

– Коли ж на лови?

– Збираються завтра вранці.

– Отже, ми вчасно... Проведи ж нас у дитинець! До князя Рюрика!

Дитинець, внутрішнє укріплення, де мешкав князь, відділявся від міста таким же глибоким ровом і високим валом, як і місто від поля. Розташований він у південно-західній частині Білгорода, над стрімким обривом. По валу темніли дубові заборони і сторожеві вежі з бійницями, а всередині височіли кам'яні князівські хорони і гридниці, до валів тулилися господарчі будівлі – стайня, возівня, кухня, комора...

На кам'яний ганок вийшов княжич Олег Святославич.

– А-а, Славута! – усміхнувся. – Заходь! Отець і князь Рюрик будуть раді тобі!

– Я не сам.

– Бачу... Самуїл тут і... конюший князя Ігоря, здається... Всі заходьте!

Білгородські хорони по пишності, зручності і багатству не поступалися київським. Оздоблені майолікою, блискучими кахлями, прозорим та кольоровим ромейським склом, а також ромейськими килимами, вони ряхтіли під скісними променями сонця, що вривалися крізь вузькі стрілчасті вікна.

У чималій хоромині, куди завів княжич Олег Славуту з його супутниками, було людно. За довгим столом, заставленим спорожнілим посудом, сиділи Рюрик, Святослав, Святославові сини Всеволод та Володимир. А в дальшому кутку, біля вікна, зібралися гурточком жінки. Господиня дому, друга жона князя Рюрика, чорнобрива, повновида жінка років тридцяти – Анна Юр'ївна, дочка турівського князя Юрія Ярославича, – показувала Марії Васильківні та її двом невісткам свої вишивки.

Була вона жвава, весела, любила посміятися, попащекувати, а особливо любила вишивання – сама вишивала цілими днями, дочок привчала до цього діла і дворових дівчат. Похвалитися їй було чим: вишивки її викликали захоплення у всіх, хто хоч трохи розумівся на цьому.

Після взаємних привітань Святослав, упізнавши Ждана, нахмурився і спитав Славуту:

– Щось трапилося, боярине? Бо цей молодець завжди приносить несподівані вісті...

– Трапилося, княже, – відповів Славута. – Ігор і Володимир Переяславський розпочали між собою котору, справжню війну... Але про це краще розповість конюший князя Ігоря.

В повній тиші була вислухана розповідь Ждана. Ніхто й словом не перебив його, нічого не перепитав. Тільки все більше і більше насуплювалися Святослав і Рюрик, а в молодих князів стискувалися від обурення кулаки.

Мовчання порушив Святослав:

– Про спірку між Ігорем та Володимиром на Пслі ми вже знаємо. Однак щоб вона так далеко зайшла, не ждав я. Ні, не ждав я, коли посилав молодих князів на Кончака, що цей похід закінчиться погромом власних земель! Прокляття!.. Не думав, що почнуться міжусобиці між князями, що проллється кров наших людей...

– І я не ждав цього, – сказав Рюрик роздратовано. – Винен Володимир, за що й поплатився!

– Винен більше Ігор, – заперечив Святослав. – Він старший, досвідчений, в його руках було велике військо, тож мав би думати не про здобич для себе та сіверських князів, а про те, як знайти і перемогти Кончака або хоча б його значні сили... Йому потрібно було Володимира поставити в голову війська, послати в сторожу його полк, а не самому лізти наперед. Так розумний воевода не чинить! Ні, не чинить!.. Звичайно, і Володимир не без гріха, та Ігорів гріх більший!.. Подумати тільки – один грабує землі свого союзника, а другий, щоб відомстити йому, вирізує і випалює цілий город!.. Це ж просто божевілля! З-за чого?.. Знаючи, що половці об'єднуються, щоб спільними силами рушити на Русь, затіяли котору, що може перерости в шалену братовбивчу війну! Ми повинні подумати, братіє, що зробити, щоб запобігти цьому лихові...

– А також, як запобігти нападів Кончака, – додав Рюрик і, повернувшись до вікна, де сиділо жіноцтво, гукнув: – Княгине, ти б повела гостей до себе та показала, як навчилися вишивати наші доньки. У Марії Васильківни є нежонаті сини – дивись, княгиня сватів зашле!

Анна зрозуміла, що чоловіки хочуть залишитися самі, і повела княгинь на свою половину. А князі, зручніше всівшись за столом, почали обмірковувати становище, що склалося в південноруських князівствах внаслідок несподіваної війни між Володимиром та Ігорем.

– Зібрати снем³², – запропонував Всеволод Чермний, – і на ньому помирити їх!

– А якщо вони не помиряться? Або лише впадуть, що помирилися? – заперечив його брат Володимир. – І та іскра таємно тлітиме і далі, аж поки знову не спалахне!

– То силою змусити! – вигукнув молодий княжич Олег.

Рюрик усміхнувся:

– Силою! Щоб повернулося старе? Щоб знову розгорілася на Руській землі міжусобиця між Ольговичами і Мономаховичами? Ні, краще обійтися без сили... Ми не повинні забувати іншої загрози – половецької. Ще ніколи половці не були такі згуртовані і такі сильні, як тепер! Якщо між князями спалахне явна ворожнеча та переросте у справжню війну, яку ми з князем Святославом розумом погасили кілька літ тому, то половці неодмінно скористаються такою щасливою для них нагодою і нападуть на Русь. І Бог відає, чим це може скінчитися...

– Якщо князі дозволять слово мовити... – подав голос боярин Славута.

– Говори, Славуте, говори, – кивнув головою заклопотаний Святослав.

– Князь Рюрик правильно мислить: Ігоря з Володимиром не силою, не зброєю треба мирити, а добрим словом. – Славута обвів поглядом своїх ясних очей присутніх і, не почувши заперечення, повів далі: – Однак боюся я, що нелегко це буде зробити. Обидва вони молоді, гарячі, честолюбні... Мабуть, найкращий вихід – закликати обох до нового походу, якщо такий передбачається, щоб спільна мета поєднала їхні серця.

Святослав на знак згоди хитнув головою.

– Я так гадаю: не ждати, поки Кончак, Кза і Коб'як об'єднаними силами вдарять на Київ чи Переяслав. Зимовий наскок ханів Кончака і Туглія – то лише розвідувальний похід. Кончак почав нищити городи по Сулі, і тепер йому відкритий шлях у глиб Руської землі.

– То треба вдарити на нього раніш! Не дати йому змоги потоптати наші села і городи! – вигукнув Всеволод Чермний.

– До цього я й веду... Закличемо всіх князів – із Київської, і з Сіверської, і з Волинської, і з Смоленської, і з Галицької земель – та спільними силами і вдаримо!.. Похід Ігоря не приніс відчутної перемоги. Навпаки, приніс тугу й нещастя Руській землі. Кончак буде сміятися з нас, коли дізнається, як закінчився цей нещасливий похід. Тож, щоб не сміявся, не радів дочасно, ми зберемо всю силу Руської землі і погромимо його в половецьких степах!

– А коли ж вирушимо? – спитав княжич Володимир.

Святослав задумався.

– Щоб підготуватися як слід, потрібен час. Ми з Рюриком пошлемо гінців до князів, щоб прибули з дружинами до Києва на кінець травня. А ти, Самуїле, – повернувся він до купця, що з Жданом сидів у кінці столу, – як тільки підсохне, вирушай у половецький степ. Вивідай, де будуть цього літа половецькі кочів'я, які наміри Кончака та Коб'яка. Мусиш повернутися додому в останню неділю травня. Якщо ж затримаєшся, то ждатимеш нас біля Переволочної – там ми будемо переправлятися через Дніпро...

– Зрозумів, княже.

– А твій молодий друг Ждан, – вів далі Святослав, – як я вже помітив, кмітливий хлопець. Я хочу послати його з листом до Ігоря... Треба висловити князю наше невдоволення ним і закликати до нового походу. Хай готується зі своєю братією!

³² Снем – з'їзд князів.

– Хай готується! – погодився з думкою Святослава Рюрик. – А я пошлю подібного листа Володимирові Глібовичу.

Ждан не сподівався такого повороту подій. Їхати від Любави куди б то не було, а особливо до Ігоря, який хтозна-як подивиться на втікача, він не хотів би. Та як заперечиш великому князеві?

Його замішання помітив боярин Славута.

– Княже, а чи зручно посилати Ждана? Він був конюшим Ігоря і втік від нього з Глібова, та ще й з князівськими кіннями... Як би Ігор під гарячу руку...

Святослав перебив Славуту:

– Зручно. Я це передбачив... Жданові нічого боятися. Якраз у нього буде добра нагода повернути князівських коней, чесно розповісти про все, як було, і виправдатися перед князем. Ігор гарячий, запальний, це всім відомо, та разом з тим він чесний, тож зрозуміє, що Ждан інакше вчинити не міг... А я з свого боку замовлю слово.

Ждан мовчки вклонився. Втручатися в розмову князів він не смів. Уже те, що сидів за князівським столом, було для нього неймовірно високою честю, і він розумів, що зобов'язаний таким до себе доброзичливим ставленням князя неабияким вістям, які він приносив, а також заступництву Славuti і Самуїла. Не виключено, що й сам Святослав уподобав сміливого, розумного юнака і мав намір використати його у своїх цілях.

Зійшовшись на тому, що похід проти Кончака неминуче потрібний, князі ще довго обмірковували, як краще, коли, якими силами провести його, кого з князів закликати до участі в ньому, яким шляхом іти – Залозним, тобто по лівому березі Дніпра, по Дніпру на човнах чи по правому березі... А коли все було обговорено і розмова почала затухати, Рюрик гукнув жону і показав на стіл:

– Княгине, вели змінити нам блюда!

Округлий вид княгині розплився у веселій усмішці, блиснули сліпучою білизною її рівні білі зуби, заіскрилися чорні очі, і вона з лукавинкою в голосі запитала:

– І жіноцтву можна приєднатися?

– Ну звичайно, люба, – відповів князь Рюрик.

3

Тисяцький Шварн, немолодий, рудобородий чоловік з важкими олов'яними очима і крупним гачкуватим носом, влетів у князівську хоромину задиханий, засапаний, мовби за ним хто гнався. Ще з порога гукнув:

– Княже, біда!

Володимир з княгинею Забавою і двома малими дітьми сидів за столом – снідав. Ранкове сонячне проміння проривалося крізь вузькі шибки високих вікон і пустотливими зайчиками скакало по барвистих глазурованих плитках, якими було облицьовано стіни хоромини. Смачний сніданок, веселе пустування дітей, мила усмішка красуні-княгині, грайливі зблиски сонця – все це настроювало на мирний лад, тому переполошений вигляд тисяцького і його різкий окрик не відразу дійшли до свідомості князя.

Він відклав ложку.

– Що там – половці чи пожежа?

– Гірше, княже! На Глібів напав Ігор з дружиною сіверською, спалив город і поділ, а людей посік!

Володимир схопився. Обличчя його почало бліднути.

– Ігор? Де він тут узявся? Хто сповістив про це?

Шварн плеснув долонями, гукнув у розчинені двері:

– Івашку, зайти! – і пояснив князеві: – Це глібівський закуп...³³

До хоромини боязко вступив молодий дужий смерд у білих полотняних штаних та личаках, у потертому латаному кожушку, підперезаному обривком мотузка. Мнучи в руках облізлу заячу шапку, схилив у поклоні скуйовджену кудлату чуприну.

Князь підійшов, похмуро кинув:

– Коли це трапилося?

– Вчора після обіду, княже. На Глібів налетіли севрюки зі своїм князем. Лютували, мов половці! Вбивали всіх без розбору, хапали жінок і дівчат, грабували хижі й комори, ввірвалися в город... Я їздив по дрова в ліс і тому врятувався...

– А де ж була сторожа? Де був тіун Карпило?

– Ніхто ж не ждав нападу.

– Не ждали нападу... Смердячі пси! Лежні! Карпила варто повісити, якщо живий! Прогавив ворога, впустив в город, не захистився! Я давно помічав, що він дбає лише про себе! А для князя зледачів! Його щастя, якщо загинув разом зі всіма! – Володимир на якийсь час замовк, утупивши в смерда невидючі очі, довго щось думав, потім тихо запитав: – А Ігор? Він ще там?

– Був ще там, як я залишав Глібів...

На Володимира страшно було дивитися. Гнів спотворив його вродливе обличчя. Видно, лютував на Ігоря і водночас досадував на себе, що дав привід Ігореві для нападу, а головне, що не вберіг свою землю і своїх людей від його помсти.

Івашко стояв ні живий ні мертвий – зіщулився, втягнув голову в плечі і, мабуть, ждав, коли князівський гнів упаде на нього.

Тим часом підійшла перелякана княгиня Забава. Світло-червоне платно вільно облягало її стан. В очах стояли сльози. Вона оперлася Володимирові на руку, прихилилася до його плеча.

– Що, княже, війна? З Ігорем?

– Так, війна! Він завжди не любив мене! Ненавидів! Я відомщу йому!

– Але ж ти перший, княже, образив його! Наслав на його землю свої полки!

– Я не вбивав його людей! – підвищив голос Володимир. – Я пошарпав кілька його городків і сіл – і всього... А він пролив кров!

– Княже, я поїду в Чернігів до батька, до князя Ярослава, він помирить вас...

– І не думай про це! Доки житиму, не пробачу Ігореві! Я зараз наздожену його і покараю збройною рукою! – І повернувся до тисяцького: – Шварне, труби збір! Виводь дружину! Ми наздоженемо його – і хай розсудить нас Бог!

Шварн миттю щез з хоромів. Івашко вислизнув услід за ним.

Забава заплакала. Вона сильно кохала свого мужа, прямодушного і безстрашного князя Володимира, і відколи вийшла заміж за нього, відтоді і почала боятися, що втратить його, бо ще до весілля ворож наворожив, що щасливою буде в заміжжі, та недовго те щастя триватиме.

– Я боюся втратити тебе, ладо мій! – схилилася йому на плече.

Володимир погладив її чорні коси, поцілував у голову.

– Не плач, княгине! Ще не викувано того меча, що перетне нитку мого життя!

Всім було відомо, що його улюбленою зброєю був меч і що мало було сміливців, котрі б так уміло володіли ним, як він.

– Меча, може, й не викувано, – зажурено, ніби сама до себе, промовила Забава. – Та чи можна це сказати про підступного списа чи сліпу стрілу?

Князь нічого на це не відповів, а легенько взяв її за плечі і підвів до дітей, що гралися на руках у няньки.

– Бережи їх, а за мене не турбуйся!

³³ Закуп – той, хто взяв у феодала позику («купу») і за це виконує феодалські повинності.

Того ж дня переяславська дружина прибула до Глібова. Ще здалеку дружинники побачили чорні купи попелу, обгорілі стовпи і закурені стіни, закривавлені трупи, що лежали на снігу, та бездомних собак на згарищах. Налякане військом, що швидко наближалося, в небо знялося чорне вороння.

Подекуди никали, мов неприкаяні, зігнуті постаті глібівців, яким пощастило урятуватися. Таких було мало, зате трупи лежали густо...

Володимир похмуро зиркав довкола. Про що він думав? Про своїх нещасних підданих, що прийняли мученицьку смерть не від рук чужоземців, а від мечів своїх-таки людей? Про Ігоря? Чи про спірку з ним у далекому полі за Пслом?

До нього підвели жінку, розхристану, простоволосу, з червоними від сліз очима. У сплутаній косі запеклася кров.

– Коли поїхав звідси Ігор? – спитав її Володимир.

– Та сьогодні вранці і поїхав, клятий... Цілу ніч його вої грілися біля пожарищ, варили та смажили птицю, свинину, яловичину, нажерлися, бодай були подавилися, а тоді вже протрубили похід...

Володимир глянув на Шварна.

– Доженемо?

Тисяцький насупився, заперечно похитав головою.

– Наздогнати, може, й наздоженемо... А потім що? Ми не знаємо, скільки у Ігоря воїв... Та й розтає вже – от-от зовсім розпустить: застрягнемо десь у дорозі... Ні, княже, не варт зараз доганяти! До того ж коні стомилися – мчали від Переяслава, не переводячи духу...

Володимир і без Шварна розумів, що кидатися услід за сіверянами ризиковано. Коли б застав їх тут, то, не роздумуючи, розпочав би січу, а гнатися, коли Ігор уже хтозна-де... Шварн, як завжди, дав мудру пораду: гнатися не слід!

– Тоді – в город! Побачимо, що там! – І князь приострожив коня.

Давньоруський город, як правило, містився на узвишші. Це була більша чи менша фортеця обнесена земляним валом з дерев'яним палісадом і забором по ньому. Низинна, неукріплена частина міста, де жили ремісники, смерди, закупи, холопи, називалася подолом, а пізніше, в північно-руських містах, – посадом.

Тож Володимир у супроводі бояр та півсотні дружинників проїхав подолом і піднявся на невеликий пагорб. Брама в город була відчинена, міст опущений. Всюди лежали посічені глібівські вої. Від дерев'яних будинків лишилися купи головешок. Вогонь добирався і до заборол, але вогке після зими дерево не хотіло горіти – тліло, обвуглювалося, і тепер палісад зсередини стояв чорний, похмурий.

Город Глібів, заснований зовсім недавно князем Глібом, перестав існувати.

– Знайдіть мені Карпила – живого чи мертвого! – гукнув Володимир до дружинників, що никали по городищу, заглядаючи в обличчя мертвих воїв, жінок і дітей.

– Не треба мене шукати, княже, я тут!

Здивований і вражений Володимир підняв голову. На нього, перехилившись через внутрішню огорожу, дивився червоними, аж кривавими очима тіун Карпило. Незважаючи на холод, він був в одній, вимараній у сажу, сорочці. Вид його запух, обреза, патлатий чуб скуйовдився. Ліва щока, від вуха до бороди, заюшена кров'ю.

– Ти? Живий? – тихо спитав князь. – Як же ти вижив, як уцілів?

Карпило заплакав.

– Вся моя сім'я, княже, – жона, діти, – згоріли, і їхні кістки лежать ген у тому попелищі... Всі мої вої теж загинули. Я бився поряд з ними, але, як бачиш, лишився живий... Чому?.. Сам не знаю... Так схотілося Ігорю... Коли мене, пораненого, схопили і привели до нього, я вважав, що мені кінець. Але він, дізнавшись, що я тіун, сказав: «Не вбивайте його! Я хочу, щоб він передав князю Володимирі, що Глібів – це відплата за спустошення і пограбування Сіверської

землі. І так буде кожного разу, поки Володимир не зрозуміє, що чіпати Ігоря – це все одно, що гратися з вогнем... Киньте тіуна в погріб, а вранці, коли будемо рушати додому, випустіть його!» Мене справді не забули вранці випустити, і я оце никаю по Глібову як неприкаяний... Краще б я був одразу загинув!

– Сам винен! Бо не пильнував! Бо впустив Ігоря в город!

– Винен і я, звичайно... Та більше вини падає на тебе, княже. Бо не я, а ти повернув переяславську рать з походу, бо не я, а ти пошарпав сіверські села і городи!

– Як ти смієш! – скипів Володимир. – Спускайся вниз! Тут поговоримо!

– Не спущусь!

– Чому?

– Бо не хочу. Бо з мене досить і тих мук, яких я зазнав тут нині.

– Візьміть його! – гукнув Володимир до дружинників.

Ті кинулися виконувати княже повеління, та не встигли й до сходів добігти, як Карпило гукнув:

– Не треба, хлопці! Не трудіться! Я сам!

І він раптом перевалився через забороло і сторч головою шугонув на мерзлу землю, – і не тріпнувся.

Володимир Глібович перехрестився.

– Божевільний!

4

П'ять днів мчав Ждан до Новгород-Сіверського, зупиняючись лише для того, щоб погодувати коней. За пазухою – лист від Святослава, а в душі – страх перед зустріччю з Ігорем. Що скаже князь? Як розцінить його втечу з-під Глібова? Його роль Святославового послання?

Виїздив з Києва неохоче: розхворілася і лежала в жару Любава. Прощаючись, прошепотіла пошерхлими губами:

– Ти ж повернешся, Жданку? Повертайся, бо залилася я одна на світі, як билина в полі...

Нікого тепер у мене немає...

На її очах виступили сльози. Жданові перехопило від жалю подих.

– Я піду до князя відпрошуся... Хтось інший поїде...

Але Славута, що чув цю розмову, суворо застеріг:

– Куди? Князі не люблять, коли не виконують їхніх повелінь! Їдь, хлопче, і не гайся! А за Любаву не бійся: молода – видужає. Та й доглянемо ми її тут гуртом...

І ось він, забрьоханий, змучений важкою дорогою, залишивши коней біля конов'язі, простує до хоромів князя Ігоря. А назустріч Янь. Шапка, як завжди, аж на потилиці, з-під неї вибився тугий жмут руських кучерів, на рум'яному обличчі здивовано-радісна усмішка, а руки розкинуті для обіймів.

– Ждане! Ти звідки? Ми думали, тебе й на світі вже немає!..

Ждан дав себе обняти, але Яневої радості не поділив. Турбувала майбутня зустріч з Ігорем.

– Я до князя...

– Так відразу? Чи він тебе жде?

– Маю для нього листа з Києва.

– Чоловіче! Ти вже і в Києві встиг побувати! А ми ж тільки позавчора повернулися з походу... Дивися, який прудкий! – Янь покрутив головою, а потім додав: – Від кого листи? Від Святослава? Знаємо, що старий пише! Не дуже, мабуть, його писанина сподобається нашому князеві... Але йди.

Ігор сидів у хоромині. Не ждав такого гостя і тому здивовано втупив очі в свого воскреслого конюшого.

– Ти живий? Де тебе носило? Ми перевернули весь Глібів – не знайшли... Де був? Кажи! Я залишився в дорозі без запасного коня!

– Я був у Києві, княже.

– У Києві? Та як ти смів? Як туди потрапив? І чого?

– Я рятував свою наречену... – Ждан похилив голову, чекаючи вибуху князівського гніву. Але Ігор мовчав. Підбадьорений цим, Ждан розповів усе, як було, – і про Любаву та її дідуся, і про напад на їхню хатину сіверських воїв, і про вбивство старого та поранення дівчини. А потім додав: – Де було подіти Любаву? Взяти з собою? Не витримала б довгої дороги до Новгород-Сіверського... Залишити в розореному Глібові? На кого? Адже там одні трупи та голо-вешки... Тоді я надумав відвезти її в Київ, до Самуїла... А він повів її до Славуті.

– Ти бачив Славуту? Як там старий?

– Дужий-здоровий... Згадував про тебе, княже.

Ігореве обличчя на мить просвітліло.

– Добрим словом чи лихим?

Ждан зам'явся.

– Та... І добрим... і лихим.

– За віщо ж лихим?

– За Глібів, княже...

– За Глібів... Гм... Це ти розп'ятав?

– Карай чи милуй – я, княже... Мусив розповісти... Однак чутки дійшли б до нього. То я вже хоч правду... Як було...

Ігор посуворішав. В очах спалахнув холодний вогонь.

– І князь Святослав знає?

– Знає, княже... І не тільки знає, а навіть прислав тобі листа.

Ждан вийняв з-за пазухи тугий сувій пергаменту. Ігор поспішно зірвав воскову печатку, вп'явся очима в розмашисте великокнязівське послання. І чим далі читав, тим ставав похмуріший.

Потім пожбурих послання на стіл, вибухнув лайкою:

– Прокляття! Він називає мене відступником, погубителем землі Руської. Ніби я не князь, а холоп! Ніби він святий, а я грішник!.. А хто ж відібрав у нас Чернігів? Хто упродовж кількох років піднімав меч на великого князя київського Рюрика Ростиславича, аж поки не змусив його поділитися владою? Хто розпалював міжусобиці між руськими князями – я чи він! І він сміє після всього того тикати мені в очі, що я відступник! Прокляття! – Потім йому в голову прийшла якась нова думка, бо він раптом дивно глянув на Ждана і схопив його за груди, струснув щосили: – Це ти, холопе, обмовив мене перед Святославом? Ти розтеревенив йому про Глібів! Та ще й посмів привезти сюди цього несправедного листа, мовби не міг здогадатися, що тебе тут жеде! Чи може, сподівався, що Святославове заступництво захистить? Ти – смерд, холоп, раб! Я витягнув тебе з грязюки, а ти мені так віддячив?

– Княже, що ти говориш! – вигукнув ошелешений Ждан. – Як би я посмів обмовляти тебе! І для чого? Хіба знищення Глібова можна приховати? Хіба князь Святослав не дізнався б про це від когось іншого? І чого б я мав віддячувати тобі злом за добро?

Та Ігор уже й слухати його не хотів – так розпалився.

– Люди! Візьміть цього негідника та в поруб³⁴ його! В пута залізні! – гукнув щосили.

Вбігло двоє gridнів, що чатували за дверима. Мов цербери накинулися на юнака, за-ломили руки, потягли надвір. Не встиг Ждан і оком змигнути, як його вштовхнули в темний

³⁴ Поруб – тюрма, збудована («зрубана»), як правило, з дерева і найчастіше – в підземеллі.

сирий льох під валом, припнули за ногу цепом до стіни і швиргонули на купу струхлявілої, цвілої соломи. Грюкнули двері, заскреготів засув – і в підземеллі запанувала тиша. Глухо і холодно, як у могилі!

Ось і трапилося те, чого він боявся, коли їхав сюди. Незважаючи ні на що – ні на правдиву розповідь, ні на посилення на Славуту, ні на заступництво князя Святослава, – Ігор проявив запальність, нестримність і розправився з ним, як з ворогом. Що ж тепер буде? Чого ждати в майбутньому? Невже після стількох пригод і небезпек зустріне він свій кінець у цій смердючій ямі? Невже гнитиме тут заживо, поки й не сконає? Ні, не сподівався він на таке, коли тікав з половецької неволі...

Крізь вузьке – шириною в долоню – віконце в погріб пробивався жмут сірого світла, вихоплював на протилежній стіні чорне, змокріле дерево, покрите пліснявою. І цей жмутик денного світла, що нагадував про волю, про широкий, безмежний білий світ, що зник для нього, можливо, назавжди, завдав йому ще більшого душевного болю.

Ждан скоцюрбився на холодній, ослизлій соломі. До горла йому підступив гіркий клубок, на очах виступили сльози, а плечі самі, мимо його волі затряслися в ледь здержуваному глухому стогоні-риданні.

І тут несподівано в темному кутку брязнули кайдани, зашурхотіла солома і хтось невидимий, але живий, торкнувшись його плеча, промовив басовитим простудженим голосом:

– Не плач, отроче! Сльозами горю не допоможеш...

Ждан аж кинувся. Перестав плакати, рукавом витер мокре лице, соромлячись своєї хвилинної слабості.

Побрязкуючи ланцюгом, незнайомиць вийшов з кутка на світло. Це був ширококостий, але схудлий чолов'яга у старій смердівській свиті. Густа, закошлячена борода, буйна розпатлана чуприна, в якій стирчали гострі житні остюки, і пронизливі палаючі очі під низькими кострубатими бровами надавали йому схожості з нечистою силою – домовиком чи лісовиком, відьмаком чи водяним...

Жданові стало лячно.

– Ти хто?

Той глухо закашлявся, затрясся всім тілом, а віддихавшись, відповів:

– Хто я?... Смерд я єсмь князівський... Будило... Коваль з Путивська... Що над Десною... Чував?

– Чував... За віщо ж тебе сюди запроторено?

– Хе-хе! За віщо... За віру нашу прабатьківську... За те, що поклонявся не Богу Отцю, Богу Сину і Богу – Духу Святому, а сонцю і небу, вітру і грому, гаям і лісам, водам і пушам. За те, що не давав десятини попові на церкву, а таємно носив потребу в ліс або в поле нашим богам і богиням і там поклонявся їм і молився їм... А хтось підгледів і доніс попові Маркелу. А той, пославши на мене зло, доніс єпископові Саватію. А Саватій, гречин хитрий і підступний, наказав чорноризцям схопити мене, забити в кайдани і кинути в князівський поруб...

– То князь Ігор знає про це?

– Я просидів тут цілу зиму, але князя не видів.

– То треба сказати йому!

– Сказати! Авжеж! Тут скажеш! Кому? Цим стінам? Чи, може, відчинять перед тобою двері, візьмуть за руку та й поведуть прямісінько до самого князя в хороми?... Ні, братику, князь, мабуть, заодно з єпископом. А той гречин не одного внука Дажбожого згноїв у ямі або спалив на вогнищі... І мене где така доля...

– А втекти звідси...

– Втекти!.. Я вже обмацав кожен ланку ланцюга – не перервеш! Не такі ковалі його кували... Обдивився кожен шпаринку в стінах – не пролізеш... Хоч головою тут бийся – нічого не придумаєш!

– Що ж робити?

– Вірити! Вірити нашим прадавнім богам... Вони допоможуть!.. Всьому на світі рано чи пізно настає кінець – і зими, і літу, і життю, і славі, і багатству, і стражданню. Тож і нашому лихові колись має бути край! Вдарить Перун блискавицею в князівський хором, спопелить його – і ми вийдемо з цього проклятого підземелля під ясне проміння сонця... Станемо вільними людьми... А не вдарить Перун – налетить чорним смерчем Стрибог, завертить над Ігоровим градом, зруйнує хороми, розметає вали, і ми теж вийдемо звідси до живих людей... А не вийдемо, тоді Марена приголубить нас своєю важкою рукою і заснемо ми на віки вічні, а душі наші переселяться в інших людей, чи в звіра якого, чи в деревину зелену...

– Отже, кінець може бути різний...

– Так, може бути різний... Та страждання наші скінчаться... Тож вір, і тобі буде легше на серці. А сльозами горю не допоможеш...

Будило забряжчав ланцюгом, обняв Ждана за плечі. Юнакові стало від тих міцних обіймів тепліше, від горла відкотився гірко-солоний клубок, а на душі посвітлішало, ніби в похмурі підземелля раптом заглянув сонячний промінь надії... Спільне горе було поділене навпіл, і він відчув, що в нього скотилася з душі половина тягаря.

5

Любава металася в гарячці на широкому дерев'яному ліжку в просторій хормині боярина Славута. Їй здавалося, що з темних кутків, куди не досягало світло від лампадки й свічок, вилітають, мов чорні круки, дзьобаті марища-страховища і пазуристими лапами хапають її за руки, за ноги, за коси і тягнуть кудись у безвість. Дихала важко, уривчасто. Лице її зблідло, видовжилось, губи запеклися, покрилися смагою, а в прекрасних чорних очах зачаїлася смертельна туга.

Біля неї сиділо троє: Славута, його кухарка та Самуїл. Усі були похмурі, стривожені. В той час, коли рана почала гоїтися, дівчину спіткало нове лихо: заболіло раптом у грудях, запекло вогнем, її всю охопив жар, і горить вона в ньому ось уже який день. А сю ніч їй стало зовсім зле: почала задихатися, кидатися в ліжку, не знаходячи ні на хвилинку спокою. Спечені вуста безперервно шепотіли:

– Жданку, пити! Жданку, де ж ти? Пити, пити!..

Хлопчина-служник вніс гаряче питво, і Текля напоїла її з чашки відваром липового цвіту, малини та ромашки, а Славута натер лоем груди та спину і приклав припарки з квасного житнього тіста, замішаного на гірчиці, меду, ріпаковій олії та настоях якихось тільки йому відомих корінців та трав. Самуїл безперервно міняв їй на лобі тонкий рушник, змочений у холодній воді, і той рушник миттю висихав, ставав теплий, аж гарячий.

Закутавши дівчину вовняною ковдрою, Славута помив у жбані руки, відійшов у дальній куток хормини і стомлено опустився на стілець. Самуїл присів біля нього.

– Ну що? – запитав одними губами.

– Погано, – зітхнув боярин. – Якщо до ранку не полегшає, то треба кликати попа... Бідна дівчина! Така молода, гарна – і...

Славута провів долонею по очах, мовби зігнав з них невидимі сльози. Йому й справді було шкода цього молодого життя, що, не встигнувши розквітнути, ось-ось мало зів'янути.

Скільки пам'ятає себе, він гостро відчував чужий біль і чуже горе. Коли був приставлений князем Всеволодом до княжича Святослава, то швидко прив'язався до нього, полюбив, як брата, і його прикрощі, хвороби та невдачі сприймав, як свої власні. Коли, бувало, княжича за пустування карали паском, він підставляв під пасок свою руку або брав його провини на себе. А коли на стайні лупцювали за яку-небудь провини холопа, то теж кидався на його захист, хоча йому за це не раз перепало.

Пізніше він навчився виходжувати під час хвороб своїх дітей і князівських, в походах не тільки підбадьорював воїнів піснями та оповідями про колишні походи і перемоги, а й лікував хворих, перев'язував поранених, складав потрошені кістки, вправляв вивихи, а коли була потреба, пускав кров... І ніколи не робив різниці між князем і смердом, між боярином і закупом. Для нього всі вони були людьми, і коли ставив кого на ноги, počував себе щасливим.

Не поставив на ноги лише двох своїх найдорожчих, найрідніших – жону і єдиного сина. Жона Євпракса згоріла десять літ тому від такої ж гарячки, від якої тане Любава. А сина, двадцятип'ятилітнього витязя, привезли роком пізніше на носилках, між кінями, з-під Лубна, що над Сулою, з половецькою стрілою у грудях... Два тижні боровся тоді Славута за його життя, всі свої знахарські знання приклав, усі мазі та відвари використав, закликав усіх лікарів, що славилися в окрузі умінням лікувати, – і гречинів, і венеційців, і німців, і іудеїв, і своїх. Нічого не допомогло. Ніхто не врятував йому сина. Згас, мов свічка воскова, залишивши по собі в батьковому серці невигойну рану.

Три дочки – відрізані скиби. Повиходили заміж – випурхнули з гнізда. І все далеко – одна в Галич, друга у Вщиж, третя аж у поліський Турів. Залишився старий боярин-гусляр, знахар і характерник сиротою-одинаком, читав книги, вів свій власний літопис, відводив душу піснями на князівських пирах, кохався в соколиних ловах, а ще – роздаровував доброту свого серця людям, які потребували і цієї доброти, і допомоги. Останнім часом це були Ждан і Любава. Уподобав молодят, як рідних.

– Невже помре? – зітхнув Самуїл.

– Всі ми смертні.

– Бідний Ждан! Він, здається, щиро покохав цю дівчину...

– Чомусь він довго не повертається. Хоч би нічого лихого не трапилося з хлопцем.

– Я вже його жду не діждуся, – хитнув головою Самуїл. – Валка готова. Трохи підсохне – і будемо вирушати в Половеччину, а його все нема і нема... А він мені потрібен – знає мову, звичаї, дорогу. Та й сміливий нівроку!

– Яким шляхом поїдеш?

– Як завжди – Залозним... Правим берегом Дніпра до Заруба, там на той бік, до Переяслава, а звідти – до гирла Сули...

– А назад?

– Як Бог дасть... Правда, князь хоче, щоб я його ждав на Ворсклі біля Переволоки...

– Які знайомі шляхи-дороги! – з гіркотою в голосі вигукнув Славута. – Скільки ними ходжено-їжджено! Чи й ще доведеться?

– Доведеться, вую, – втішив старого Самуїл.

Але той знизав плечима.

– Хтозна, хтозна... Уже почав відчувати тягар літ за плечима.

– Ще не кожен молодик має таку міцну руку і таке гостре око, як у тебе, вую. На льоту птиць б'єш!

Славута хотів на це щось відповісти, та не встиг. До нього підійшла Текля і шепнула:

– Боярине, Любаві стало гірше. Руки й ноги похололи... Що робити?

Дівчина дихала нерівно, важко. Очей не розплющувала. Лежала на пухких подушках, вкутана ковдрою, непорушно, мов мертва, і тільки тонкі білі пальці шарили на грудях, ніби хотіли вирвати з них той біль, що пік її вогнем. Ніс загострився, під очима залягли темні тіні.

– Несіть гарячої води й гірчиці! Та швидше! – гукнув Славута.

Служник приніс дерев'яні ночви з гарячою водою. Текля подала глечик з меленою гірчицею та довгого ополоника.

Славута зачерпнув жменю гірчиці, висипав, розколотив ополоником. Рукою попробував, чи не занадто гаряча вода, і після цього, поставивши ночви на ліжко, опустив у них похололі Любавині ноги.

– Давайте окропу! Добавлятимемо, щоб вода не вихолола!

Йому підсунули стілець, поблизу примостили бронзовий казан з паруючим окропом. Він зачерпнув кухликом і потроху доливав...

Поволі плинув час. Змінили в підсвічнику одну свічку, потім другу. Ніхто не порушував гнітючої тиші, що залягла в хоромині, не вимовив жодного слова. Ждали чуда. Всі хотіли, щоб воно звершилося, щоб більість відступила і дівчина розплющила очі.

Безперервно дзюркотіла вода з кухлика, мерехтів, потріскуючи, огарок свічки, вів у кутку нескінченну пісню цвіркун, а Славута не відходив від ліжка.

Проспівали треті півні. Скоро світатиме. Незабаром наступить погожий весняний ранок. Що ж принесе він у цю тривожну господу? Радість? Чи горе?

Любава легенько зітхнула, довгі вії здригнулися. Славута поклав їй на чоло свою гарячу руку і раптом відчув, як воно зволожується прохолодним потом. Він повернув голову до Самуїла і Теклі, до хлопця-служки, і в його оці блиснула радісна сльоза.

– Житиме! Хай поб'є мене Перун – житиме! – прошепотів щасливо. – Смерть відступає... Відступає...

6

Ярило зборов зиму. Навіть у глухе підземелля дихнув теплим леготом, заглянув жовто-зеленими котиками вербиці у вузьке віконечко порубу.

Сонце підбивалося все вище й вище. В небі прокурликали журавлі, прокричали гуси, теплий дух землі, змішаний із бентежними пахощами весняного зела та клейкої брості, п'янив груди.

Ждан цілими днями не відходив од віконця. Дивився на невеликий косинчик двору і уявляв широкий, безмежний світ – повинь на Десні, зелені бори і темні, ще безлисті гаї на видноколі, вузькі смужки озимини на полях, темні провалля ярів, бездонну голубінь неба.

Як хотілося йому туди – на волю! Дихнути п'яним повітрям весни, босоніж промчатися по теплій зеленій бережині, підставити обличчя і руки золотому промінню Дажбога...

Та ланцюг дозволяв дотягнутися тільки до віконця.

І то добре. Стояти так годину і другу, дивитися й дивитися на волю! Аж поки не затремтять від утоми ноги та не зарябіє в очах від яскравих кольорів дня.

Одного разу – це було опівдні – ось так стояв він біля віконця і дивився зі своєї темниці на білий світ. І раптом побачив княгиню Ярославну. В барвистому весняному одязі, в жовтих чобітках, у білій хутрянній шапочці, прудко збігла вона з дощатого ганку і зупинилася якраз посередині видимої з підземелля смужки двору, когось піджидючи.

Підкоряючись якомусь незрозумілому поривові, що охопив його зовсім несподівано, Ждан припав до віконця і щосили загукав:

– Княгине! Княгине Ярославно!

Ярославна здригнулася. Голос з-під землі злякав її.

Ждан ще раз, уже тихше, погукав:

– Я тут, княгине, в підземеллі! В порубі!

Княгиня з острахом наблизилась до віконця. Нахилившись, запитала:

– Ти хто?

– Я княжий конюший – Ждан. Порятуй мене, княгине! Я ні в чому не винен перед князем. Заступися за мене! Випусти звідси! Або вислухай мене!

Ярославна нічого не відповіла на це і на якийсь час зникла з-перед Жданових очей. Але незабаром загуркотів засув, скригнули заржавілі завіси, і двері розчинилися. У супроводі гридня княгиня ступила до порубу. Довго при звичавалася до напівтемряви, особливо непроглядної після яскравого світла сонячного дня, потім спитала:

– Хто мене кликав?
– Я, княгине, – виступив наперед Ждан, здригаючись від холоду.
– А то хто? – Ярославна показала в темний куток, де поблискувала пара палаючих очей.
– То смерд Будило... За давніх богів страждає тут... За тебе їм...
– Жахливо, – прошепотіла княгиня і повернулася до гридня: – Поклич князя! Хай прийде сюди!

Коли гридень пішов, наказала:

– Розповідай, за віщо тебе посаджено. Тільки щирю правду!

– Княгине! – зойкнув Ждан. – Яка тут може бути лжа! Моя єдина надія – то правда... Сподіваюся, вона розчулить твоє серце, і ти заступишся за мене перед князем.

І почав розповідати.

І не помітив ні він, ні Ярославна, як у поруб тихо вступив князь Ігор і зупинився у дверях. Лише Будило хотів уклакнутися на коліна, та князь приклав палець до рота – мовчи!

Ждан хвилювався, розповідав нескладно, уривчасто – і про половецьку неволю, і про зустріч з Кончаком, і про Самуїла, і про Любаву, і про Славуту та великого князя київського, і про князя Ігоря, якому служив самовіддано і служив би ще вірніше, аби лише князь того забажав... Та найчастіше він згадував Любаву і той день, коли вирвав її з пазурів смерті і повіз до Києва, бо лише там мав надію врятувати її.

Ярославну вразила ця розповідь, на очах у неї виступили сльози. Вона тихо запитала:

– Ти так сильно кохаєш ту дівчину?

– Кохаю, княгине... Хіба це вина моя?

– Ні, я ні в чому тебе не звинувачую, бо розумію, що це таке – кохання... Мені здається, що я зробила б так само, коли б мій ладо потрапив у становище, подібне Любавиному. Вірю, що й він рятував би мене, незважаючи ні на що... Я проситиму князя, щоб він випустив тебе з цього жахливого підземелля...

– І мене, княгине, – простягнув до Ярославни руки Будило. – Бо не вчинив я нікому зла: не вбив, не вкрав, не посягнув на честь... Усього й вини моєї, що до душі мені живі боги – сонце, вітер, води, ліси, зелені поля, а не мертві, намальовані людською рукою на стіні чи на шматку липової дошки... Заступися, княгине, перед князем, і я, всіма богами клянусь, слугуватиму тобі і твоєму князеві, довіку буду вірний душею і тілом.

Він намагався дотягнутися до княгині, щоб поцілувати її руку чи одяг, але не зміг, бо не пускав важкий заржавілий ланцюг, що глухо гримкотів при кожному його рухові.

– Хто ж тебе посадив сюди? – спитала Ярославна. – Чи знає про тебе князь Ігор?

– Схопили мене чорноризці з наказу єпископа, кинули до порубу і припнули на цеп з відома тисяцького, а князь Ігор, я думаю, і не відає про те...

– І за тебе, чоловіче, замовлю слово.

– Не треба, княгине, – раптом виступив на середину порубу князь Ігор. – Я все чув...

– Тим краще, ладоньку... То ти випустиш цих людей? Щоб не боліло моє серце від думки, що за кілька кроків від мене, під помостом моєї хоромини, зазнають тяжких мук оці безвинні, – сказала Ярославна, не виявляючи здивування з того, що князь підслухав їхню розмову.

– В ім'я богів наших, нинішніх і колишніх...

– Цього старого, Будила, я відпущу зразу, – відповів князь, окидаючи поглядом кістляву, розкошлячену постать смерда. – Я справді нічого про нього не знав і вилаю Рагуїла за самоправство... А Ждана посадив я, і посадив не за те, що він порятував кохану від смерті, а за довгого язика, за те, що залишив військо, не попередивши про це князя, що обмовив мене перед Святославом...

Жданові хотілося крикнути, що не обмовляв він, що розповів Святославі тільки про те, що сам бачив на власні очі, але під застережливим поглядом княгині зціпив зуби і не промовив жодного слова.

Ярославна ж пригорнулася до Ігоря і тихо, довірливо, мов розповідала якусь таємницю, зашепотіла:

– Княже, я не вбачаю у вчинках твого конюшого зради чи якогось лихого наміру супроти тебе. Врешті, мав же він якось пояснити Святославові, коли, де і ким була поранена Любава. Та й справді: тайна – не втайна! Про Глібів чутка і так миттю рознеслася по всіх князівствах – як Ігор покарав Володимира. І покарав справедливо – за те, що той перший напав на твої землі. І якщо Святослав справедливий, то мусить обвинуватити передусім Володимира... Тож при чому тут конюший твій? Яка його провина? Що поїхав, не попередивши тебе? Що розповів Святославові про Глібів? Але подумай: хіба, коли б я була поранена, ти не мчав би зі мною, нікого не спитавшись, туди, де мене могли б порятувати? Чи вигадував бозна-що про місце та обставини мого поранення? Ні, мабуть, і ти, ладоньку мій, вчинив би так, як і твій конюший... Тож відпусти його! Заради справедливості! Заради сироти Любави та її кохання з цим хлопцем! Прошу тебе, ладоньку мій!

Вона дивилася на князя знизу вгору, і в її ясних очах, освітлених скупим промінчиком світла, що пробивалося в похмурі підземелля крізь вузьке віконечко, блищали сльози.

У твердому, суворому Ігоровому обличчі щось здригнулося, воно пом'якшало, розпогодилося, стало аж ніби вродливішим, добрішим...

– Хіба можна тобі відмовити, Ярославно? Ти маєш добре серце, спроможне не тільки відчиняти вутлі дверцята цього порубу, а й пробити мури кам'яниць, розтопити лід зачерствілих у боях та походах князівських сердець... Я відпускаю їх обох! Нехай ідуть!.. І будь спокійна: віднині цей поруб пустуватиме, щоб ти не тривожила себе думкою, що поблизу твоєї хоромини страждають люди... Для злочинців я знайду інше місце! – І він гукнув до gridнів: – Розкуйте цих людей! Віднині вони вільні і можуть іти куди хочуть! А цьому отрокові віддайте його коня і зброю...

Жданове серце забухкало, задвигтіло, мало не вирвалося з грудей. Він вільний! Ще сьогодні, не гаючись ні хвилини, він вирушить до Києва, де на нього жде Любава! Яке щастя! Яка радість! Дихнути повітрям свободи, глянути на золоте коло сонця, на зелені руна полів, на голубе небо, на світлі води рік та озер, сісти на коня і помчати вітром навперейми куди хочеш – хіба це не найбільше щастя? Його не оцінить тільки той, хто не сидів на цепу в сирій темній ямі, хто не скнів від думки, що навіки похований у ній, хто втратив останню надію...

Йому на радощах хотілося цілувати княгині руки, він ладен був простити князеві його несправедливість, але з пересохлого горла виривалися лише два слова:

– Дякую, княгине! Дякую, княже! Дякую, княгине! Дякую, княже!..

Зате Будило висловив свої почуття щиріше. Він дотягнувся до Ігорової руки і, шкарубкими пальцями погладивши парчевий князівський рукав, прорік:

– Княже, соколе наш придеснянський! Щоб твоїй княгині, нашій рятівниці, жура не затьмарила ясного чола, щоб її очі не поїнялися гіркими сльозами, я в скрутну хвилину своїми грудьми заступлю тебе! Я прикличу всіх моїх богів на допомогу, всіх моїх пращурів і пращурів, щоб виручили тебе з біди великої у годину смертельну, люту! Тільки поклич, княже, сонце наше ясне! Тільки гукни!

Він раптом випростався, мало не досягнувши головою стелі, високий, дужий, кудлатий, щасливими очима крізь сльози поглянув на Ярославну, що з неприхованим подивом слухала його проникливі слова, сильно рвонув ланцюг, аж він забряжчав, задзвонив, загув, і крикнув радісно до gridнів:

– Та швидше ж збивайте, хлопці, з мене ці залізяки, хай би були щезли, бо нетерпеливсь мені вийти з цієї ями та вклонитися і Ярилові, і Стрибогові, і полям, і лісам, і кущам, і всьому світові широкому!.. Швидше збивайте, щоб не вмер я від радості великої у цій ямі!..

І він знову так сильно рвонув за ланцюг, що той громом відлунився під вологою стелею затхлого підземелля...

Розділ шостий

1

До Києва Ждан прибув дуже вчасно: наступного ранку Самуїл з валкою вирушав у Половецьку землю.

– Ждане, тебе сам Бог посилає мені! – вигукнув купець, розставляючи руки для обіймів. – Де ти пропадав? Нам же в дорогу пора! Та й Любава побивається за тобою... Ходімо хутчій до неї! Бо змучилася дівчина зовсім. Як ти поїхав, заслабла, так що ледве відхаючили гуртом, а тепер за тобою сохне... І чим ти її причарував? Здається, звичайний собі парубок...

Почувши про тяжку хворобу Любави, Ждан заспішив.

– Ходімо швидше, дядьку Самуїле! Ходімо!

Боярин Славута зрадів хлопцеві, як рідному. Ці двоє молодят останнім часом повільно, але міцно ввійшли в його серце і зайняли в ньому досить помітне місце.

Він відчинив двері до Любавиної хоромини, пропустив Ждана вперед.

Любава сиділа біля вікна і вишивала. Та як вона змінилася! Змарніла, схудла, під очима – темні тіні, плечі загострилися, а тонкі кисті рук проти яскравого весняного сонця аж світилися.

– Любаво! – гукнув Ждан з порога.

– Жданку!

Дівчина схопилася зі стільчика і захиталася. Ноги ще погано слухалися її. Ждан підтримав, посадив на ліжко, сам сів поряд і теплою рукою пригладив дівочі коси.

Дивився на неї з любов'ю і жалістю, відчуваючи, що бачить перед собою найдорожчу в світі істоту, без якої і світ білий був би йому не милий.

Славута і Самуїл переглянулися і причинили двері, даючи молодят змогу побути на самоті.

– Я думала, ти забув про мене, – сказала з легким докором у голосі дівчина. – А мені було так важко, що й не знала, чи живу, чи вмираю. Вже й попа ладилися покликати, щоб соборував...

– Бідненька моя! Я рвався до тебе, та не міг приїхати. – Ждан не хотів розповідати про свої митарства, щоб не хвилювати дівчину. – Душа моя ніби відчувала, що тобі важко. Я кожного дня і кожної ночі думав про тебе, люба моя... І знову думатиму, бо завтра відїжджаю з Самуїлом в Половеччину...

– Знову відїжджаєш, – Любавин голос здригнувся, темні очі зволожилися.

– Але за місяць чи за два я повернуся і вже назавжди буду з тобою. Ми поберемося і поїдемо до мене на Сейм, у Вербівку. Збудуємо там хатку і вже ніколи не розлучатимемося.

Любава пригорнулася до нього, схилила юнакові на груди голівку. Але очі її були проїняті смутком.

– Не скоро ми поберемося, Жданку, – сказала сумно.

– Чому?

– Як же можна? Ще двох місяців не минуло, як убили мого дідуса... Має рік минути – тоді хіба... А раніше – ні...

– Я ждатиму скільки треба... Та все одно ми будемо разом... От тільки зїжджу в Половеччину...

Вони ще довго шепотілися, мріючи про своє наступне спільне життя. І здавалося воно їм, як здається всім молодим, і нескінченно довгим, і таємничим, і привабливим. Ну й, звичайно ж, хотілося, щоб було воно щасливим... Їх уже не хвилювали пережиті небезпеки, хвороби,

пригоди, бо всі їхні помисли були в майбутньому, в тому далекому прийдешньому часові, який манить молоду людину своєю таємничістю.

Крізь вікно до хоромини непомітно вкралися сині сутінки, і тільки тоді Ждан спохватився. Наступає вечір, а йому ж іще збиратися в далеку дорогу! Він востаннє обняв дівчину, попрощався, обіцяючи якнайскоріше повернутися, і рушив до дверей...

2

Залозний шлях починався в Києві і колись з'єднував його з Тмутороканню, а після захоплення її половцями – з Половецькою землею. Правим берегом він тягнувся до Заруба, де подорожні переправлялися бродом через Дніпро, і прямував на південний схід уже лівим, низинним, берегом, густо порослим очеретами, вільшняком і найбільше – лозою. Тому й прозвали його Залозним, тобто шляхом за лозами.

Через притоки Дніпра – Сулу, Псел і Ворсклу – виводив він у Половецьку землю, що починалася на схід від Дніпра по річці Орелі, або Углу, як називали її наші предки – давні русичі. Шлях був нелегкий, небезпечний. Нерідко по ньому гасали половецькі орди. А у весняний час, коли у ріках піднімалася вода і затоплювала броди, доводилося споруджувати громіздкі плоту. Це забирало багато сил і часу.

Самуїлова купецька валка щасливо подолала цей шлях і в середині травня стала табором під Орілью. Вози поставили в коло – для захисту від несподіваного нападу.

– Даю два дні відпочинку, – сказав Самуїл. – А потім поїдемо далі – до Кончака на Тор... Розкладайте багаття, варіть куліш, коней потриножте і пустіть на попас...

Молоді київські кмети, що вміли в однаковій мірі й біля коней ходити, і з лука стріляти, і мечем орудувати, миттю кинулися виконувати цей наказ, бо за довгу дорогу стомилися і тепер наперед тішилися дводенним відпочинком.

Попоївши, простелили тут же, на березі, проти сонечка, попони та свитки і повкладалися спати. Лише один Ждан залишився на чатах: виліз на стару вербу, зручно вмовився в розлогий розкаряці й уважно роззирнувся на всі боки.

Ген-ген на видноколі, в тій стороні, де сходить сонце, стоїть Голубий ліс, що тягнеться аж до річки Самари. Здалеку він справді здається голубим. З півночі, заходу і півдня розкинулися безмежні степи, вкриті буйними весняними травами: ковилою, буркуном, будяками. А посеред них – Оріль. Виблискує проти сонця сріблястими плесами, шумить очеретами, поволі котить свої тихі води до гомінкого Дніпра.

Всюди тихо, ані душі. Однак тривога не полишає Ждана. Чужа земля! Половецька! Скільки люду з Русі – з Києва, Переяслава, Чернігова, Путивля – поглинула вона! Скільки сліз тут виплакано темними ночами, скільки крові пролито і нелюдських мук зазнано! Десь тут і він поневірявся, десь тут, у глибині степу, а може, й зовсім недалеко, і досі знемагають у неволі мати й сестриця! А скільки їх, безвісних жінок, дівчат, чоловіків, дідів і дітей, розкидано злою волею половчина по безмежному просторі між Дунаєм і Дніпром, між Дніпром і Доном, між Доном і Волгою, а в інший бік, на південь, – аж до Тмуторокані, аж до Обезів! І не злічити! Він добре пам'ятає, що в кожному половецькому роді полонеників було стільки ж, скільки і самих половців, а після розбійницьких нападів на Русь – і більше. І кожен з тих нещасних мріяв про визволення, про повернення на рідну землю. Та рідко кому щастило в цьому...

Потім Жданові думки шугнули в Київ, у хоромину доброго благодійника Славути, де залишилася Любава. Як вона там? Видужала? Чи знову хворіє? А якщо видужала, то чим займається? Що поробляє?

Він задумався і не зразу помітив, як з Голубого лісу виїхав загін вершників і попрямував до табору. А коли помітив, то враз скотився з дерева і почав будити сплячих:

– Вставайте! Вставайте! Гей, Самуїле, половці наближаються!

Табір миттю ожив, заворушився. Люди стривожено загули, вхопилися за зброю.

Самуїл вискочив на воза, глянув на вершників, що наближалися, підняв руки.

– Спокійно, хлопці! Спокійно! Не для того ми їхали сюди, щоб воювати зі степовиками, а для того, щоб торгувати з ними. Тому зброю держить наготові, а в діло не пускайте! Зав'яжемо переговори!

Половці зупинилися на пригірку.

– Хто ви? І куди путь держите? – спитав старший.

– Я купець Самуїл з Києва і держу путь на Тор, до стійбища хана Кончака.

– Що везете?

– Жіночі прикраси із золота, срібла, янтаря, скла, а також полотна, мед, віск, взуття, одяг, ножі, блюда... Все, що вам потрібно.

– Гм, і справді все це нам потрібно... А чому саме до Кончака, а не до Коб'яка, приміром?

– У мене тамга від Кончака.

– Покажи! – Половець підїхав ближче. – Гм, справжня... І все ж таки ти поїдеш не до Кончака, а в стійбище Коб'яка!

– Але ж... Хто ти такий, що наказуєш мені?

– Я хан Алак! – випростався той гордовито в сідлі. – І ти не в землі урусів, а в Половецькій землі! І мусиш слухатися! Поїдеш до хана Коб'яка, а там – як уже він скаже...

Довелося підкоритися.

Переправившись бродом через Оріль, валка того ж дня прибула в кочовище Коб'яка. І Самуїл, і Ждан відразу помітили, що між юртами зеленіла трава, яку ще не встигла витоптати людська нога, ще не видно куп сміття, як це буває, коли орда стоїть на одному місці довгий час, і стежки до річки не вичовгані до блиску, а ледь намічені в траві. Це могло означати лише одно: половці отаборилися тут зовсім недавно. Отже, прибули десь з півдня, з пониззя Дніпра? Яка ж причина того? Адже паші для коней і худоби зараз усюди вдосталь.....

Валка зупинилася недалеко від річки. Її відразу оточила галаслива юрба. Десятки рук простягнулися до возів, до коней, до попон, якими були накриті товари. Воїнам хана Алака, який супроводив валку з Орелі, довелося пустити в хід нагайки, щоб відігнати занадто цікавих.

– Не покрадуть? – затурбувався Самуїл, відбираючи подарунки для Коб'яка.

– Немає підстав хвилюватися, – відповів Алак. – Мої люди стерегтимуть... Ходімо!

Він повів Самуїла і Ждана до ханської юрти, що відрізнялася від інших розміром і кольором, – вона була не темно-сіра, а біла. Коло неї, на високій тичці, розвівався під вітром довгий кінський хвіст-бунчук, а поряд з ним, на другій тичці, майоріла золотиста корогва із зображенням змія-дракона з трьома головами. Трохи далі вишикувалися в ряд менші юрти – для ханських жон та дітей, а ще далі – для обслуги.

Біля входу стояли сторожові. Один з них, вклонившись Алакові, відкинув полог.

У юрті було прохолодно. Крізь відкритий верх вривався жмут яскравого світла, що вихоплював з напівтемряви барвисті килими на стінах та на долівці. Прямо проти входу, під протилежною стіною, на подушці сидів Коб'як, сухорлявий чоловік середніх літ, з вузькими чорними очима під важкими верхніми повіками, у червоному шепкені, підперезаному зеленим шерстяним поясом. Голова його і борода були голені, а чорні вуса, мов п'явки, підковою охоплювали міцно стулений рот. По праву і по ліву руку від нього півколом сиділи хани. Перед ними на великій бронзовій мисі лежали недоїдки тушкованої баранини, в дерев'яних чашках та ковшиках сивів кумис.

– Великий хане, я з розїздом натрапив на тому боці Орелі на уруського купця Самуїла з валкою товару, – вклонившись, сказав Алак. – Він мав намір їхати на Тор до Кончака, але я завернув його сюди.

– Ти добре зробив, Алаку. Гадаю, купець Самуїл не пошкодує, що завітав до нас, бо і нам, як і Кончаку, потрібні і жіночі прикраси, і зброя, і одяг. А наше золото та срібло нічим не

відрізняється від Кончакового, – і Коб'як широким жестом показав на цупкі подушки. – Сідай, Алаку! Сідайте, уруси, будете бажаними гістьми! – Він плеснув у долоні і, поки гості всідалися, наказав охоронцю: – Хай ще принесуть м'яса та кумису! – А коли той вийшов, глянув у вічі Самуїлові. – Я слухаю тебе, урусе!

Самуїлові не вперше зустрічатися з ханами та беями половецькими, знав їхню пожадливість, хіть до подарунків. Тому й розпочав з цього. Ждан розв'язав торбу, і Самуїл дістав звідти шмат сукна, кілька разків янтарного намиста для ханських жон, гарно оздоблений ніж у шкіряному чохла – передав усе це по колу.

Хани захоплено цокали язиками.

– Тсе-тсе! Вай-уляй, які гарні подарунки, вай-уляй!

Коб'якові очиці забігали, радісно заблищали.

– Бею Самуїле, ти дуже добре зробив, що завернув у мій стан. До Кончака ще встигнеш. А тим часом поїдеш по моїх стійбищах, і, я певен, твої вози скоро стануть легкими, а кишені наповняться половецьким золотом та сріблом. Ти і від мене одержиш тамгу на вільну торгівлю у моїх володіннях. Сміливо можеш їхати, куди тобі забажається, – ніхто тебе і пальцем не зачепить!

– Дякую, хане, – вклонився Самуїл підводячись. Але Коб'як спинив його.

– Зачекай, Самуїле. Зараз принесуть кумис – вип'єш за моє здоров'я... Окрім того, хочу поговорити з тобою.

– Прошу, хане. Запитуй – я відповім на всі твої запитання.

Коб'як наморщив лоба, а вузькі, гострі, мов списи, очиці пронизали купця наскрізь.

– Скажи мені, Самуїле, що робиться в землі урусів, – чи й там зима була така люта, як у нас? Чи був падіж скоту?

– Зима була люта, але скот уцілів, бо тримаємо його не в полі, а в хлівах, і годуємо сіном та зерном, заготовленим улітку.

Коб'як похитав головою.

– Пай-пай! У вас, урусів, багато скоту... Це добре! Ми раді, що сусіди такі багаті. Ми теж зберегли свій скот, хоча зима була люта... А скажи мені, Самуїле, чи не було в землі урусів мору, пошесті якої? Чи живі-здорові князі Рюрик та Святослав? Як ведеться князеві переяславському Володимирі? Чи добре почуває себе Ярослав, князь чернігівський? А наш родич – князь Ігор? Як йому ведеться? Питаю про нього, бо його бабуса – то ж половецька князівна! О! Пай-пай! І диво мені, що він поклав гнів на родичів своїх, на свояків і погромив цієї весни хана Туглія...

Ця розмова насторожила Самуїла, і відповідав він обережно:

– Я рідко бачу князів київських. Хіба що на вулиці, коли їдуть куди-небудь. А переяславського та чернігівського і в очі не бачив. Однак не чув, щоб хто з них захворів чи помер. Усі живі й здорові... А про князя Ігоря і зовсім нічого сказати, бо далеко його земля Сіверська...

– Пай-пай, а скажи мені, урусе, яка весна була у вашій землі? Чи багато снігу було і чи й досі повінь держиться на ріках? Мабуть, нелегко тобі було добиратися сюди? Броди ще не обміліли?

Самуїл внутрішньо здригнувся. Так ось які наміри виношує Коб'як! Вичікує слушного часу, щоб напасти на Русь! І здоров'я князів, і як перезимувала худоба, і броди на ріках – усе це його цікавить тому, що хоче знати, коли розпочати похід і яка здобич там чекає на нього! І хто і з якими силами може виступити проти степовиків.

Не подаючи виду, що проник у таємні задуми хана, Самуїл спокійно відповів:

– Ріки у нас і влітку повноводі, а зараз усі вийшли з берегів. Я не знайшов жодного броду. Переправлялися на плотах. Тому й добиралися в Половецьку землю цілий місяць. А звичайно ж тут ходу два тижні.

– А може, вода вже спала?

– Не думаю. Ворскла розлилася, як море. А на ній ми були всього три-чотири дні тому...

– Ойє, ойє, дякую тобі, Самуїле, за приємну розмову, – сказав поважно Коб'як. – Тепер я хочу познайомити тебе з моїми родичами – ханами половецьких племен. Вони прийдуться тобі, коли ти поїдеш по наших улусах, щоб продати свої товари... Ось по праву руку від мене сидять хани – мій тесть хан Турундай, далі хан Осалук, хан Барак, хан Тетія, хан Ізай Белюкович, хан Тарг... По ліву руку – хан Бокмиш, хан Данило, хан Содвак Кулобицький, Корязь Калотанович, Турсук, Башкорт, Єксна, Алак...

Хани по черзі, коли Коб'як називав їх, кивали головами і приязно усміхалися. Самуїл теж усміхався, а самого гризла досада: скільки їх тут зібралося! Чи не на військову раду? І кожен жде подарунка! Чи й залишиться що на продаж? І чи здобудуть вони зі Жданом для князя Святослава таку вістку, яка б по значенню переважила ці витрати?

Він прикидав у думці, коли їх обдаровувати – зараз чи тоді, як навідається в улус кожного з них? І вирішив не поспішати. А може, не до кожного доведеться заїхати?..

– Я радий зазнайомитися з такими поважними ханами, – сказав він уголос. – Ваші славні імена давно відомі на Русі. Бо хто ж не знає хоробрих воїнів, які не раз копитами своїх бойових коней топтали ниви під Києвом, Переяславом та Черніговом! Але чи не краще нам жити у мирі, у дружбі? Ось зараз мир – і я привіз вам багато різних товарів. А коли б війна була – чи посмів би, чи привіз би?

– Ойє, ойє, – погоджувалися хани. – Мир – добре, дружба – добре, торгівля – добре...

Ждан швидко переклав, а сам думав про інше. Пригадувалося, як палала його рідна Вербівка, як накинули йому на шию зашморг і потягли у неволю, як у холоді й голоді нидів він у половецьких степах, як палали села довкола Дмитрова і лилася кров безвинних людей... Він дивився в хитрі ханські очі і розумів, що всі ці облесливі слова, приязні усмішки, кивання головами – то все облуда, обман. Насправді за всім цим приховується жорстокість, ненаситність здобичника, кровожерність завойовника.

Позад нього відхилився полог, і в юрту вступило дві жінки – стара і молода. Це були чаги, рабині. Молода йшла попереду, несучи на витягнутих руках блюдо з тушкованим м'ясом. Старша тримала в руках жбан з кумисом.

Поставивши блюдо на килим, молодша посторонилася, і наперед виступила старша. Жмут світла впав на її обличчя, на худі, загрубілі від безкінечної праці руки.

Ждан здригнувся і мало не скрикнув від несподіванки: перед ним стояла мати. Змарніла, постаріла, з потухлими, виплаканими очима. Але це була, без сумніву, мати...

Так ось де вона! В неволі у хана Коб'яка! Нещасна ханова чага!

Чи то якийсь його ледь помітний рух, чи погляд, яким він прикипів до її обличчя, привернули її увагу. Вона теж глянула на хлопця. А глянувши, остовпіла, змертвіла, руки її здригнулися, розціпилися – і жбан з гуркотом покотився по килиму. Кумис розлився, забризкуючи все довкола.

Хани схопилися на ноги, почали обтрушувати одяг. Коб'як вибухнув лайкою:

– Негідниця! Паршива вівця! Смердючий дух урського свинюшника! Запаскудила мої найкращі килими! Гей, люди, викиньте цю стару ослицю на смітник та всипте канчуків, щоб знала, як прислуговувати ханові!

Вбігла сторожа, потягла жінку надвір.

Усе це скоїлося так швидко, майже блискавично, що сторопів, до краю вражений Ждан не встиг вимовити й слова, лише зблід і, напружившись, завмер.

Його стан помітив Самуїл.

– Що з тобою? – нахилившись до нього, спитав пошепки.

– То моя мати.

Ніхто не чув їхніх перемов, – такий стояв у юрті гвалт. Кумис розлився по барвистому килимові, підтопив подушки для сидіння, і хани, гелгочучи, мов гуси, тиснулися попід стінами, щоб не замочити взуття.

Вражений Самуїл плеснув долонями.

– О сили небесні! Твоя мати! – і після паузи, подумавши, додав: – Мовчи! Не признавайся поки що Коб'якові про це... Подумаємо, що робити...

– Як же не признаватися? Вони її закатують до смерті!

– Тоді покладись на мене... Я сам уладнаю цю справу, – і, повернувшись до Коб'яка, сказав: – Достославний хане, вина цієї жінки безсумнівна, але не така велика, щоб її карати батогами. Якщо ж, на твою думку вона заслужила кари, то я прошу помилувати її. Це моя землячка. І допустила вона провину через нас, бо задля нас ти звелів принести кумису... А спіткнутися і випустити з рук жбан чи глек може кожен... Тож не карай її! Прошу тебе, хане!

Коб'як усе ще був у гніві. Криво посміхнувшись, він відповів:

– Так, вона твоя землячка, уруска. Але вона невільниця, рабиня, чага, а рабів, якщо вони допускають провину, треба вчити батогами... Якщо ти хочеш врятувати цю стару від покарання, то викупи її!

Це було так несподівано, що спочатку Самуїл аж розгубився. Та, побачивши, як радісно блиснули Жданові очі, поспішив запитати:

– І скільки хан хоче за цю стару?

– П'ять кун, – не довго думаючи, відповів Коб'як.

– Ого! – вигукнув Самуїл. – Забагато, хане! П'ять кун! Тобто двадцять ногат! І це за стару, виснажену чагу! Та вона вже ледь стоїть! Од вітру хитається! Якщо я й згоден тобі щось заплатити, то тільки з жалю до неї... Землячка ж!

Самуїл раптом відчув себе купцем і почав торгуватися.

– Скільки ж ти згоден дати? – спитав хан.

– Куну. Більшого не варта.

– Куну? Та краще хай вона здохне під батогами, ніж мав би я віддавати її за таку плату! – Коб'яка, видно, торг захопив теж, очі його заблищали, а на лобі виступив піт. Він забув, що одержав щойно цінних подарунків більше як на півгривні. – Ти дуже скупий, урусе!

На Самуїловому обличчі буряковими плямами спалахнула образа.

– Ні, я не скупий і дам дві куни... Це моя остання ціна!

– Три – і жодної ногати менше!

В цю мить знадвору долетів болісний жіночий скрик. Ждан сіпнувся, схопив Самуїла за руку. В його очах стояла безмовна мольба.

– Ну гаразд, хай три куни, – поспішно погодився Самуїл. – Але негайно припини катування!

Коб'як похмуро повів бровою на Алака – і той хутко вибіг з юрти. Крик обірвався. Коб'як переступив через калюжу кумису, що сивіла на дорогому барвистому килимі, і привітно, мовби нічого не сталося, усміхнувся до Самуїла і взяв його під лікоть.

– Ходімо звідси, поки тут приберуть. А потім я все-таки пригощу тебе, Самуїл-бею, і тушкованою бараниною, і кумисом або, якщо не хочеш кумису, айраном.

3

Два тижні Самуїл і Ждан жили в орді, їздили понад Самарою та Оріллю від одного стійбища до іншого, спродуючи різний дріб'язок, якого захопили з Києва вдосталь, – мідні та бронзові персні, голки, сережки, прясла, кресала, фібули до плащів, залізні гаплики та бабки до кожухів. Торгувалися запекло, не поступалися жодною ногою, щоб мати змогу довше

пробути серед кочівників, до всього придивитися і дізнатися, зрештою, про наміри Коб'яка. Нападе він на Русь чи ні?

Тривога їхня посилилася тоді, коли з півдня на Самару та Оріль прибуло ще кілька ханів з родами своїми. Схоже було на те, що Коб'як згуртовує сили. Чому ж тоді зволікає з виступом, чого жде?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.